

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
AKADEMİK M.F.NAĞIYEV adına
KATALİZ VƏ QEYRİ-ÜZVİ KİMYA İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

NAĞI İBRAHİM OĞLU YAQUBOV

CA-GA (IN)-SE(TE) ÜÇLÜ SİSTEMLƏRİNDƏ FAZA
ƏMƏLƏGƏLMƏNİN
FİZİKİ-KİMYƏVİ ƏSASLARI VƏ ALINAN FAZALARIN
XASSƏLƏRİ

İxtisas – 2303.01 – Qeyri-üzvi kimya

Kimya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2017

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi və Qeyri-üzvi kimya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi : **İ.İ.Əliyev**
kimya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **İ.B.Bəxtiyarlı**
kimya elmləri doktoru, professor

Y.N.Babayev
kimya elmləri doktoru, professor

Ç.İ.Əbilov
texnika elmləri doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti.
Kimya və Qeyri-üzvi maddələrin Texnologiyası kafedrası

Dissertasiya işinin müdafiəsi «__30__»_06__ 2017-ci il saat __
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad. M.F.Nağıyev adına Kataliz
və Qeyri-üzvi kimya İnstitutunun nəzdindəki D01.021 Dissertasiya
Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az1143, Bakı şəhəri H.Cavid pr., 113
E-mail: itpecht@ itpecht.ab.az

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.F.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-üzvi kimya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat göndərilmişdir «__» _____ 2017-cu il

**D01.021 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, k.ü.f.d., b.e.i.**

S.Ə.Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Daim inkişaf edən müasir elm və texnikanın müxtəlif sahələri olan elektron sənayesinin, kompüter texnikasının və kosmik fəzanın tədqiqinin inkişafı, kompleks fiziki-kimyəvi xassəli yeni-yeni sintetik materialların alınmasını tələb edir. Aydındır ki, bu problemin uğurlu həlli ancaq fizika, kimya, kristallokimya, materialşünaslıq və kibernetikanın ən yeni nailiyyətləri və onların məqsədyönlü tətbiqi əsasında mümkün ola bilər.

Müasir elektron texnikanın tələblərini ödəyə bilən, IQ şüalanmaya qarşı şəffaf, aşağı udma əmsalına, yüksək işıqlanma göstəricisinə və s. funksional xassələrə malik iri həcmli kristalların alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qarşıda duran əsas məsələlərdən biri də sintez olunmuş maddələrin monokristallarının göyərilməsi üçün optimal şəraitinin seçilməsi, alınan nümunələrin ətraflı fiziki-kimyəvi tədqiqatlarının aparılması, alınmış nəticələr əsasında onların tətbiq sahələrinin müəyyən edilməsidir. Məlumdur ki, kalsium yarım qrup elementləri enerji daşıyıcıları kimi istifadə edilir. Kalsium və onun xalkogenidli birləşmələrinə müxtəlif aktivatorların əlavə edilməsi nəticəsində lüminoforlarda işlədilə bilən lüminessensiya xassəli materiallar alınır. Yeni optiki, fətohəssas, termoelektrik, lüminessent və s. kompleks xassələrə malik mürəkkəb tərkibli materiallar qeyd edilən üçlü sistemlərdə də gözlənilir. Ona görə də bu sahədə aparılan tədqiqatlar elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

İndium, qallium və kalsium xalkogenidlərindən ibarət sistemlərdə kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakterini tədqiq etmək, üçlü və dana mürəkkəb fazaların və bərk məhlulların alınmasına imkan verə bilər. II qrup elementlərinin üçkomponentli xalkogenidləri elektron texnikasının perspektivli materialları sırasına daxildirlər. Bu sinfə aid olan birləşmələrin bir çoxu yüksək elektrofiziki effektdə və dispersiya xassələrinə malikdirlər ki, bu da onların İQ- oblastda lazer şüalarının intensivliyini idarə etmək üçün istifadə olunur. Ədəbiyyatda üçlü sistemlərdə əmələ gələn $MeIn_4X_7$, $MeIn_2X_4$ (Me-Mg, Ca, Ba, Sr; X=S, Se, Te) tərkibli birləşmələrə müxtəlif nadir-torpaq elementləri əlavə edilməklə yüksək lüminessent xassəli materiallar alınmışdır. Mühüm əhəmiyyətinə baxmayaraq, tərkibində kalsium, indium və qallium xalkogenidlərindən ibarət çoxkomponentli fazalar ətraflı öyrənilməmişdir.

Buları nəzərə alaraq Ca-Ga-Se(Te) və Ca-In-Se(Te) üçlü sistemlərdə məqsədyönlü tədqiqatlar aparmağı lazım bilmişik. Yeni optiki, fətohəssas, termoelektrik, lüminessent və s. kompleks xassələrə malik mürəkkəb tərkibli materiallar qeyd edilən üçlü sistemlərdə də gözlənilir. Bu tip sistem-

lərdə əmələ gələn birləşmələrin və bərk məhlulların xassələrinin tərkibdən asılılığının, eyni zamanda $Ga \rightarrow In$ və $S \rightarrow Se \rightarrow Te$ sırasının ətraflı tədqiqi, yeni-yeni yarımkeçirici materialların aşkar edilməsinə imkan yaratmış olardı.

Məhz buna görə də bu sistemlərdə çoxkomponentli xalkogenid fazaların quruluş və fiziki-kimyəvi xassələrinin öyrənilməsi praktiki cəhətdən maraqlı doğurduğu üçün tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Kalsium xalkogenidlərindən ibarət, üçlü və daha mürəkkəb sistemlərdə homogenlik sahəsindən olan maddələrin xassələrinin öyrənilməsi müəyyən qanunauyğunluğu aşkar etməyə imkan verir. Bərk məhlul ərintilərinin xassələrinin ətraflı öyrənilməsi optimal xassəli tərkiblərin seçilməsinə və onların tətbiq sahələrini müəyyən etməyə imkan verir. Kalsium xalkogenidləri ilə III əsas yarımqrup elementlərinin xalkogenidləri arasında alınan yeni birləşmələr lüminessent xassələrə malik yarımkeçiricilər kimi son zamanlar geniş tədqiq olunurlar.

Qarşıya qoyulan məsələlərin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi, onların hal diaqramlarının qurulması yolu ilə, habelə fiziki-kimyəvi tədqiqatlar vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Sistemlərin hal diaqramlarının qurulması komponentlər arasında baş verən kimyəvi çevrilmələrin xarakterini aydınlaşdırmağa, alınma biləcək fazaların alınma şəraitinin öyrənilməsinə imkan verir.

Kalsium, indium və qallium tərkibli ibarət sistemlərin kompleks şəkildə tədqiq edilməsi, tərkib quruluş və xassə arasında korrelyasiyanın müəyyən edilməsi, xassələri əvvəlcədən məlum olan fazaların məqsədli sintezi üçün imkan yaratmış olardı.

İkinci və üçüncü əsas yarımqrup elementlərinin xalkogenidləri arasında kimyəvi qarşılıqlı təsir zamanı alınacaq yeni fazalar və bərk məhlul ərintiləri də ilkin maddələrin xassələrini özündə saxlayan, kompleks xassələrə malik, yarımkeçirici materiallar ola bilərlər.

İşin məqsədi $Ca-Ga(In)-Se(Te)$ üçlü sistemlərində faza tarazlıqlarını öyrənməklə, yeni funksional xassəli yarımkeçirici fazaların və bərk məhlul ərintilərinin alınma şəraitinin fiziki-kimyəvi əsaslarının işlənilib hazırlanmaqdən və ərintilərin tərkibdən asılı olaraq fiziki-kimyəvi xassələrini tədqiq etməkdən ibarətdir.

Bunun üçün qarşıya aşağıdakı məsələlər qoyulmuş və həll edilmişdir:

– $Ca-Ga(In)-Se(Te)$ üçlü sistemlərində faza tarazlıqlarının geniş qatlılıq sahəsində tədqiqi, T-x diaqramlarının qurulması, müxtəlif poli- və izotermik kəsiklərinin likvidus səthinin proyeksiyalarının qurulması, non- və monovariant tarazlıq reaksiyaların tiplərinin və koordinatlarının təyin edilməsi;

– Ca-Ga(In)-Se(Te) üçlü sistemlərində əmələ gələn yeni fazaların və bərk məhlul sərhədlərinin müəyyən edilməsi;

– alınan yeni fazaların və bərk məhlul ərintilərinin optimal sintez şəraitinin işlənilib hazırlanması;

– kristallik fazaların $S \rightarrow Se \rightarrow Te$ sırasında, eləcə də xalkogenid fazaların tərkibdən asılı olaraq fiziki-kimyəvi xassələrinin öyrənilməsi;

– optiki, fotoelektrik, termoelektirik və s. xassələri özündə saxlayan yarımkeçirici materialların tədqiq edilməsi yolu ilə praktiki əhəmiyyətli monokristalların yetişdirilməsi;

– mikroelektronika üçün yararlı, çoxkomponentli yarımkeçirici fazaların əsas fiziki-kimyəvi, elektrofiziki və optiki xassələrinin tədqiqi və praktiki vacib yarımkeçirici materialların məqsədli sintezi, tərkib-quruluş-xassə arasında korrelyasiyanın aşkar edilməsi və onların tətbiq sahələrinin müəyyənləşdirilməsi.

İşin elmi yeniliyi. Dissertasiya işində aşağıdakı yeni nəticələr alınmış və müdafiəyə çıxarılmışdır.

– Ca-Ga-Se(Te) üçlü sistemlərində komponentlər arasında geniş qatılıq intervalında kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri tədqiq edilmiş və onların faza diaqramları və hər iki üçlü sistemin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur.

– Ca-In-Se(Te) üçlü sistemlərinin göstərilən kəsiklərində faza əmələgəlmə və bərk məhlul sahələri tədqiq olunmuş, yeni fazaların ərimə xarakteri öyrənilmiş və hər iki üçlü sistemin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur.

– Ca-Ga-Se(Te) üçlü sistemlərində $CaGaSe_2$, $CaGaTe_2$, $CaGa_2Se_4$, $CaGa_2Te_4$, $CaGa_4Se_7$ və $CaGa_4Te_7$ tərkibli birləşmələrin mövcudluğu fiziki-kimyəvi analiz metodları vasitəsilə təsdiq edilmiş və qəfəs parametrləri hesablanmışdır. Bu birləşmələrin sistem daxilində mövcud fazalar ilə tarazlıqda olduğu sahələr müəyyən edilmişdir.

– Ca-In-Se(Te) üçlü üçlü sistemlərində baş verən kimyəvi proseslərin tədqiqi nəticəsində hər iki üçlü sistemin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur. Sistemlərdə baş verən mono- və nonvariant tarazlıqların koordinatları və temperaturları müəyyən edilməklə, fazaların kristallaşma sahələri dəqiqləşdirilmişdir. Bu üçlü sistemlərdə də analogi olaraq, $CaInSe_2$, $CaInTe_2$, $CaIn_2Se_4$, $CaIn_2Te_4$ və $CaIn_4Se_7$ tərkibli birləşmələrin əmələ gəldiyi müəyyən edilmiş və onların bir sıra fiziki-kimyəvi xassələri tədqiq edilmiş və qəfəs parametrləri hesablanmışdır.

– Ca-Ga-Se(Te) və Ca-In-Se(Te) sistemlərində əmələ gələn yeni fazaların və bərk məhlul ərintilərinin elektrofiziki xassələrinin tərkibdən və

temperaturdan asılılığı öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, alınmış birləşmələrin hamısı yüksək müqavimətli yarımkeçirici xassəli materiallardır.

$-(\text{CaGa}_2(\text{In}_2)\text{Se}_4)_{1-x}(\text{CaSe})_x$ tərkibli ərintilərin fotoelektrik keçiriciliyinin dalğa uzunluğundan asılılığı öyrənilmiş nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu nümunələr spektrin görünmə oblastında fətohəssasdırlar.

$-(\text{CaGa}_2(\text{In}_2)\text{Te}_4)_{1-x}(\text{CaTe})_x$ bərk məhlullarının fotokeçiriciliyinin spektral asılılığının öyrənilməsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, CaIn_2Te_4 birləşməsinə nisbətən daha yüksək fətohəssas materiallardır.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Ca-Ga-Se(Te) və Ca-In-Se(Te) üçlü sistemlərində baş verən kimyəvi qarşılıqlı təsir zamanı alınmış üçlü fazalar müasir elektronikada işlədilə bilən fətohəssas, termoelektrik və lüminessensiya xassəli materiallardır.

Alınmış informasiyalar mürəkkəb tərkibli yeni fazaların quruluş, tərkib-xassə arasındakı korrelyasiyaları aşkar etməyə, onların həm $\text{S} \rightarrow \text{Se} \rightarrow \text{Te}$, həm də $\text{Ga} \rightarrow \text{In}$ sırasında tərkibdən asılı olaraq xassələri haqqında qabaqcadan fikir söyləməyə imkan verir.

Qeyd edilən üçlü sistemlərdə alınmış yarımkeçirici kristallik materiallar adigeziya qabiliyyətli və yüksək müqavimətli fətohəssas olduqları üçün infraqırmızı optikada (İQ) və optiki cihazlarda işlədilə bilər. CaGa_2Se_4 , CaGa_2Te_4 , CaIn_2Se_4 və CaIn_2Te_4 birləşmələri nadir-torpaq elementləri ilə aşkar edildikdə yüksək lüminessensiya xassələri göstərirlər. Qeyd edilən birləşmələr və onlar əsasında alınmış ərintilər yüksək müqavimətli fətohəssas materialların, fotorezistorların və lüminoforların hazırlanmasında istifadə oluna bilərlər.

Faza diaqramlarının və yeni mürəkkəb tərkibli kristallik maddələrin fiziki-kimyəvi tədqiqi zamanı alınmış nəticələr, yarımkeçiricilər sahəsində çalışan materialşünaslar və texnoloqlar üçün dəyərli məlumatlar ola bilər.

Qeyd edilən nəticələr həm də yeni və qiymətli elmi göstəricilər kimi müvafiq məlumat kitablarına, məlumat banklarına və Beynəlxalq elmi informasiya sistemlərinə daxil edilə bilər.

Aprobasiya. Dissertasiya işinin nəticələri 79 dərc olunmuş elmi əsərdə, o cümlədən 41 məqalə, 1 monoqrafiya, 1 patətdə öz əksini tapmışdır. İşin nəticələri aşağıdakı konfrans və seminarlarda müzakirə edilmişdir:

3-ая Всесоюзн. конф. Материаловедение халькогенидных полупроводников (ЧГУ, Черновцы, 1991), Comptes rendus de l'academic des sciences (1992 Paris, France), Респуб. конф. Физико-химический анализ и неорган. материаловедение (Баку. 2007, 2009), BDU-nun „Gənc kimyaçı” I Respublika elmi konfransı (Bakı. 2001), 38-th IUPAC congress

world chemistry, 1-6 July, 2001, Brisbane, Australia, p.30., XIV Ulusal Kimya Konqresi, Koniya (2002, Türkiyə), Kimyəvi birləşmələrin sintezi və çevrilmələri III Respublika elmi konfransı (Bakı, BDU, 2007), Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü N.X.Əfəndiyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfrans (Bakı.2007), Всеросс. конф. «Химия твердого тела и функциональные материалы» (Екатеринбург. 2008), Bakı Dövlət Universitetinin 90-illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransı (Bakı.2009), Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş doktorant, magistr və gənc tədqiqatçıların respublika elmi konfransı (Bakı.2010), Akademik T.N.Şahtaxtinskiyin 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfrans (Bakı. 2011), VI Ümumrusiya konfransı „Qatılaşdırılmış mühitdə və fazalararası sərhəddə fiziki-kimyəvi proseslər (FAQRAN-2012). VI Всеросс.конф. «Физико-химические процессы в конденсированных средах и на межфазных границах» (Воронеж, 2012), X Международное Курнаковское совещание по физико-химическому анализу. Сборник трудов (Самара. 2013), Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş doktorant, magistr və gənc tədqiqatçıların “Kimyanın aktual problemləri” VII Respublika Elmi Konfransı (BDU, Bakı. 2013), Научная конференция «Фундаментальные и прикладные аспекты новых высокоэффективных материалов (Воронеж. 2013), Кинетика и механизм кристаллизации. г. Иваново, Россия, 2014г, Müasir biologiya və kimyanın aktual problemləri Elmi-praktik konfransı (Gəncə 2014, 2015), Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş doktorant və magistr və gənc tədqiqatçıların respublika elmi konfransı (BDU, Bakı, 2015), Мультидисциплинарный научный конгресс (Киев-2016), Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş doktorant və magistr və gənc tədqiqatçıların respublika elmi konfransı (BDU, Bakı. 2016), XII Международная научно-практическая конференция “Достижения и проблемы современной науки (Санкт-Петербург 2016), V Международная научно-практическая конференция Роль науки в развития (Екатеринбург. 2016), International Conference on Science (Ankara.Turkey 2017).

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 7 fəsil və nəticələrdən ibarət olub, 366 səhifədir. Dissertasiyada 355 adda elmi ədəbiyyata istinad edilmiş, 147 səkil və 69 cədvəl daxil edilmişdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqat işinin məqsədi, alınmış elmi nəticələrin yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

İşin birinci fəslində Ca–Ga–Se(Te) və Ca–In–Se(Te) üçlü sistemlərində kimyəvi qarşılıqlı təsir zamanı baş verən kimyəvi proseslərin xarakteri və tədqiqat obyektlərinə dair mövcud ədəbiyyat məlumatları toplanaraq araşdırılmış və tədqiqat işində yaradıcılıqla istifadə edilmişdir. Qeyd edilən xalkogallat və xalkoindatların və onlar əsasında yeni fazaların və bərk məhlulların alınması haqqında məlumatların analizi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu sahədə tədqiqatlar kifayət qədər aparılmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri II əsas yarımqrup elementlərinin xakogenidlərinin çətin alınması və onların tədqiqinin çətin olunmasıdır.

İşin ikinci fəslində Ca–Ga–Se(Te) və Ca–In–Se(Te) üçlü sistemlərin ərintilərinin sintezi, başlanğıc komponentlərin xarakteristikaları və işin təcrübi hissəsinin yerinə yetirməsində istifadə olunan əsas tədqiqat metodları haqqında qısa məlumatlar verilmişdir.

Ərintilər yüksək təmizlikli elementlərdən sintez olunmuşdur. Sintez olunmuş ərintilər tədqiq edilmək üçün uzun müddət ərzində müvafiq temperaturda homogenləşdirilmişdir.

Sistemlərin ərintiləri diferensial-termiki (DTA, NTR-73), mikroquruluş (MIM-8 mikroskop), rentgenfaza analizi (RFA, DRON-3 və D2 PHASER, Cu K_{α}), mikrobərkliyin ölçülməsi (PMT-3), sıxlığın təyini və fiziki tədqiqat metodları vasitəsilə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində bir-birini tamamlayan və təsdiqləyən məlumatlar toplusu alınmışdır. Tədqiq edilmiş sistemlərin ərintilərinin tətbiq sahələrini araşdırmaq məqsədilə onların bir sıra fiziki xassələri: fotoelektrik, elektrik keçiriciliyi, termo-e.h.q. və xüsusi müqavimətlərinin temperatur asılılığı öyrənilmişdir.

İşin üçüncü fəslində Ca–Ga–Se üçlü sistemində baş verən kimyəvi prosesləri öyrənmək məqsədilə aşağıdakı kvazibinar və qeyri-kvazibinar kəsilklər: GaSe–CaSe, GaSe–CaGa₂Se₄, Ga₂Se₃–CaSe, Se–CaGa₂Se₄, GaSe–CaIn₄Se₇, Se–CaGa₄Se₇, CaGaSe₂–CaGa₂Se₄, Ga–CaGaSe₂ və Ga–CaSe tədqiq edilmiş və onların faza diaqramları qurulmuşdur.

GaSe–CaSe sisteminin hal diaqramı kvazibinar olub, evtektik tiplidir. Sistemdə komponentlərin 1:1 nisbətində bir CaGaSe₂ tərkibli kimyəvi birləşmə əmələ gəlir. CaGaSe₂ birləşməsi peritektik reaksiya vasitəsilə 930°C-də əmələ gəlir. Rentgenoqrafik analiz metodu vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, CaGaSe₂ birləşməsi tetraqonal qəfəs tipində kristallaşır və qəfəs parametrləri: $a = 7,98$; $c = 6,85 \text{ \AA}$; $Z=4$, $\rho_{\text{pik.}} = 4,05 \text{ q/sm}^3$, $\rho_{\text{rent.}} = 4,08 \text{ q/sm}^3$.

Sistemdə GaSe və CaSe birləşmələrinin birgə kristallaşması ikili evtektika nöqtəsində başa çatır, tərkibi 15 mol % CaSe, əriməsi isə 865°C-dir. Müəyyən edilmişdir ki, GaSe–CaSe sistemində otaq temperaturunda GaSe əsasında 5 mol % CaSe həll olur, CaSe əsasında isə ~2 mol % GaSe

həll olur.

2. CaGa_2Se_4 - GaSe sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirinin xarakteri öyrənilmiş və onun hal diaqramı qurulmuşdur. Sistemin hal diaqramı kvazibinar olub, sadə evtektik tiplidir. CaGa_2Se_4 və GaSe birləşmələri öz aralarında ikili evtektika əmələ gətirir, tərkibi 70 mol % GaSe , əriməsi isə 870°C -dir. Bu nöqtədə aşağıdakı kimi nonvariant tarazlıq baş verir: $M \leftrightarrow \alpha + \beta$. Sistemdə otaq temperaturunda CaGa_2Se_4 birləşməsi əsasında 8 mol % GaSe həll olur, GaSe birləşməsi əsasında isə 2 mol % CaGa_2Se_4 həll olur.

3. Ga_2Se_3 - CaSe sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri öyrənilmiş və onun hal diaqramı qurulmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, sistemin hal diaqramı kvazibinar olub, CaGa_4Se_7 və CaGa_2Se_4 birləşmələrin əmələgəlməsilə xarakterizə olunur. Sistemdə Ga_2Se_3 və CaGa_4Se_7 birləşmələrinin birgə kristallaşması ikili evtektikada başa çatır və tərkibi 11 mol % CaSe , temperaturu 975°C -dir. Digər evtektika CaGa_2Se_4 və CaSe birləşmələri arasında əmələ gəlir, tərkibi 57 mol % CaSe təşkil edir, temperaturu 1005°C -dir. Sistemdə Ga_2Se_3 birləşməsi əsasında 5 mol % CaSe həll olur. Rentgenoqrafik analizin nəticələrinə əsasən CaGa_4Se_7 və CaGa_2Se_4 birləşmələrinin kristal tipləri müəyyən edilmiş və qəfəs parametrləri hesablanmışdır. CaGa_2Se_4 birləşməsinin rombik qəfəs parametrləri: $a=10,506$; $b=10,521$; $c=6,343$ Å, $Z=4$, fəza qrupu $Fddd$, sıxlığı $\rho=4,68$ q/sm³-dir. CaGa_4Se_7 birləşməsidə rombik sinqoniyada kristallaşır və qəfəs parametrləri: $a = 15,12$; $b = 9,66$; $c = 5,26$ Å, $Z=3$, fəza qrupu $Pmn2_1$, sıxlığı $\rho_{\text{pik.}} = 5,25$ q/sm³, $\rho_{\text{rent.}} = 5,30$ q/sm³-dir. Sistemdə Ga_2Se_3 birləşməsi əsasında 5 mol % CaSe həll olur.

4. $\text{Se-CaGa}_2\text{Se}_4$ sisteminin hal diaqramı kvazibinar olub, evtektik tiplidir. Sistemdə əmələ gələn evtektikanın tərkibi 5 mol % CaGa_2Se_4 , temperaturu isə 190°C -dir. Aşkar edilmişdir ki, sistemdə otaq temperaturunda CaGa_2Se_4 birləşməsi əsasında 7 mol % Se həll olur. Sistemdə mikrobərkilliyin tərkibdən asılılığı öyrənilmişdir.

5. Fiziki-kimyəvi tədqiqatlar nəticəsində $\text{GaSe-CaGa}_4\text{Se}_7$ sisteminin hal diaqramı qurulmuş və müəyyən edilmişdir ki, sistemin hal diaqramı qismən qeyri-kvazibinar olub, evtektik tarazlıq və peritektik çevrilmə ilə müşayiət olunur.

$\text{GaSe-CaGa}_4\text{Se}_7$ sistemdə GaSe və CaGa_4Se_7 birləşmələrinin likvidus əyrisinin kəsişməsi ikili evtektikada baş verir. Sistemdə peritektik çevrilmə nəticəsində $M + \text{CaGa}_2\text{Se}_4 \leftrightarrow \text{CaGa}_4\text{Se}_7$ birləşməsi əmələ gəlir. Sistemdə otaq temperaturunda GaSe birləşməsi əsasında 1,5 mol % bərk məhlul sahəsi əmələ gəldiyi halda, CaGa_4Se_7 birləşməsi əsasında isə bərk məhlul sahəsi praktiki olaraq müəyyən edilməmişdir.

6. Se-CaGa₄Se₇ sisteminin hal diaqramı qismən kvazibinar olub, evtektik və peritektik çevrilmə ilə müşahidə edilir. Sistemin likvidusu Se və CaGa₄Se₇ birləşməsinin monovariant tarazlıq əyriləri ilə hüdudlanmışdır. Se və CaGa₄Se₇ birləşmələri arasında 5 mol % CaGa₄Se₇ tərkibdə evtektika əmələ gəlir. 5- 95 mol % CaGa₄Se₇ qatılıq intervalında likvidus əyrisindən aşağıda mayedən CaSe birləşməsinin ilkin kristalları çökür və (Se+ CaGa₄Se₇)-dən ibarət ikifazlı sahə əmələ gəlir. Təkrar çökmə nəticəsində M+ CaGa₄Se₇+CaSe–dən ibarət üçfazlı sahə yaranır. 5-95 mol % CaGa₄Se₇ intervalında isə solidus xəttindən aşağıda təkrar kristallaşma və pritektik proses baş verir M+CaSe ↔ CaGa₄Se₇ birləşməsi əmələ gəlir və nəticədə (Se+ CaGa₄Se₇)-dən ibarət ikifazlı ərintilər kristallaşır.

7. CaGaSe₂-CaGa₂Se₄ sisteminin hal diaqramı qurulmuş və müəyyən edilmişdir ki, onun hal diaqramı qismən kvazibinardır.

CaGa₂Se₄ birləşməsi əsasında 6 mol % CaGa₂Se₄ həll olduğu halda CaGaSe₂ birləşməsi əsasında bərk məhlul sahəsi praktiki olaraq aşkar edilməmişdir. CaSe–GaSe--Ga₂Se₃ qatılıq üçbucağının daxilindən keçən CaGaSe₂–CaGa₂Se₄ kəsiyinin ikili evtektika xəttini kəsən hissəsində CaSe və CaGa₂Se₄ birləşməsi əsasında əmələ gələn α-bərk məhlulun birgə kristalları ayrılır, tərkibi 25 mol % CaGaSe₂, temperaturu 970°C-dir.

8. Ga-CaGaSe₂ sisteminin hal diaqramı qurulmuş və müəyyən edilmişdir ki, onun hal diaqramı qismən kvazibinardır. Sistemdə ilkin komponentlər əsasında bərk məhlul sahəsi praktiki olaraq müəyyən edilməmişdir. Sistemdə peritektik çevrilmə baş verir və sistemdə Ga tərəfdə əmələ gələn evtektika cırlaşmış haldadır.

9. Ga-CaSe sisteminin hal diaqramı kvazibinar olub, cırlaşmış evtektikanın əmələ gəlməsi ilə müşahidə olunur.

CaSe-Ga-Se kvaziüçlü sisteminin likvidusu 5 kvazibinar kəsiklər GaSe-CaSe, CaGa₂Se₄-GaSe, Ga₂Se₃-CaSe, Se–CaGa₂Se₄ və Ga-CaSe və dörd qismən qeyri-kvazibinar GaSe-CaIn₄Se₇, Se-CaGa₄Se₇, CaGaSe₂-CaGa₂Se₄, Ga-CaGaSe₂ kəsiklərlə xarakterizə olunur.

CaSe-Ga-Se kvaziüçlü sistemdə fiziki-kimyəvi analiz metodları vasitəsilə uyğun kəsiklərin mono- və nonvariant tarazlıqları aşkar edilmiş və likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur (şək.1).

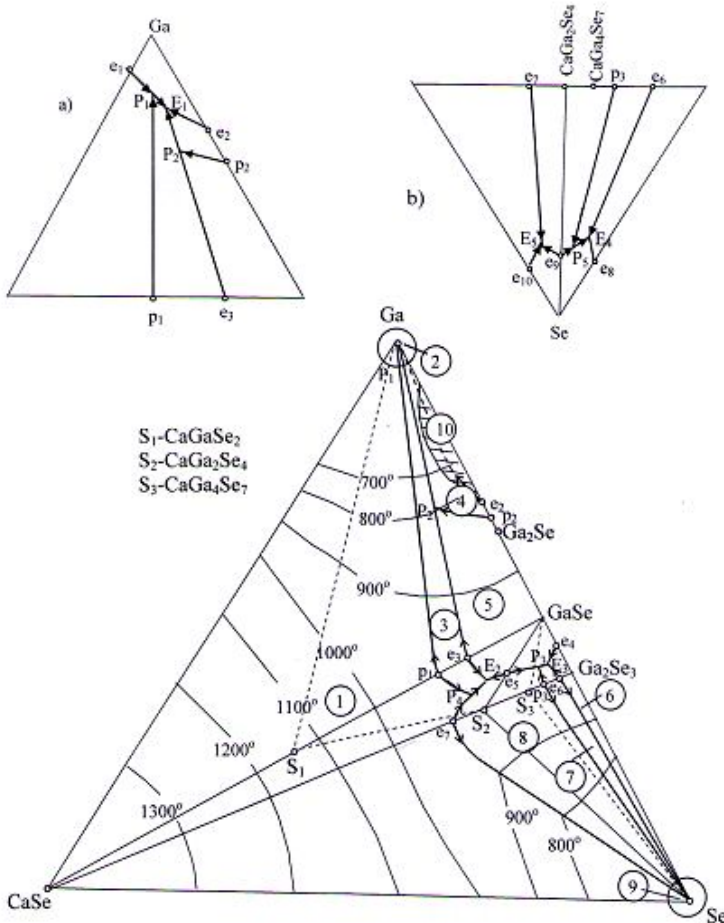
CaSe-Ga-Se kvaziüçlü sisteminin likvidusu 9 fazanın ilkin kristallaşma sahəsindən ibarətdir: 1-CaSe, 2-Ga, 3-CaGaSe₂, 4-Ca₂Se, 5-GaSe, 6-Ga₂Se₃, 7-CaGa₄Se₇, 8-CaGa₂Se₄, 9-Se,və10-təbəqələşmə sahəsinə malikdir.

CaSe-Ga-Se kvaziüçlü sistemi kvazibinar kəsiklər hesabına aşağıdakı CaSe-Ga-CaSe, CaSe-GaSe-CaGa₂Se₄, GaSe-CaGa₂Se₄-Ga₂Se₃, CaGa₂Se₄-

Ga_2Se_3 -Se və CaGa_2Se_4 -Se-CaSe tabeli üçbucaqlara bölünürlər.

Likvidus səthinin proyeksiyasında ən böyük kristallaşma sahəsi CaSe, CaGa_2Se_4 və GaSe fazalarının payına düşür. Ən kiçik kristallaşma sahəsi isə Ga və Se fazalarının payına düşür.

CaSe-Ga-Se kvaziüçlü sistemində 10 nonvariant tarazlıq prosesi baş verir ki, bunlardan beşi (E_1 - E_5) üçlü evtektika, beşi isə üçlü peritektikdir (P_1 - P_5).

Şək. 1. CaSe-Ga-Se kvaziüçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası. 1-CaSe, 2-Ga, 3-CaGaSe₂, 4-Ga₂Se, 5-GaSe, 6-Ga₂Se₃, 7- CaGa₄Se₇, 8- CaGa₂Se₄, 9-Se və 10- təbəqələşmə sahəsi.

Cədvəl 1-də CaSe-Ga-Se kvaziüçlü sistemində mono- və nonvariant tarazlıq reaksiyaları verilmişdir.

**Cədvəl 1. CaSe-Ga-Se kvaziüçlü sistemində mono-
və nonvariant tarazlıqlar**

№	Mono- və nonvariant tarazlıqlar	Reaksiyalar	Temperatur, °C
1	e_1P_1	$M \leftrightarrow Ga+CaSe$	cırılma
2	P_1E_1	$M \leftrightarrow Ga+CaGaSe_2$	cırılma
3	e_2E_1	$M \leftrightarrow Ga+Ga_2Se$	29,8-25
4	P_2E_1	$M \leftrightarrow CaGaSe_2+Ga_2Se$	830-25
5	e_3E_1	$M \leftrightarrow GaSe+ CaGaSe_2$	865- 25
6	p_2P_2	$M \leftrightarrow Ga_2Se+GaSe$	930-830
7	$P_2e_3E_2$	$M \leftrightarrow CaGaSe_2+GaSe$	830-865-800
8	$P_1p_1P_4$	$M \leftrightarrow CaGaSe_2+CaSe$	28-930-850
9	$P_4e_7P_6$	$M \leftrightarrow CaSe+ CaGa_2Se_4$	850-1010-790
10	P_6P_7	$M \leftrightarrow CaSe_2+ CaGa_2Se_4$	790-760
11	P_7E_5	$M \leftrightarrow Ca_2Se_3+ CaGa_2Se_4$	760-170
12	P_4E_2	$M \leftrightarrow CaGaSe_2+ CaGa_2Se_4$	850-830
13	$P_3e_5E_2$	$M \leftrightarrow GaSe+ CaGa_2Se_4$	830-870-825
14	P_3E_3	$M \leftrightarrow GaSe+ CaGa_4Se_7$	825-815
15	$P_3p_3P_5$	$M \leftrightarrow CaGa_4Se_7+ CaGa_2Se_4$	825-1000-185
16	e_4E_3	$M \leftrightarrow GaSe+Ga_2Se_3$	912-815
17	$E_3e_6E_4$	$M \leftrightarrow Ga_2Se_3+CaGa_4Se_7$	815-970-160
18	$e_8 E_4$	$M \leftrightarrow Ga_2Se_3+Se$	220-160
19	P_5E_4	$M \leftrightarrow Se+CaGa_4Se_7$	185-160
20	$P_5e_9E_5$	$M \leftrightarrow CaSe+CaGa_2Se_4$	185-210-170
21	$e_{10}E_5$	$M \leftrightarrow Se+CaSe$	220-170
22	e_1	$M \leftrightarrow Ga+CaSe$	29
23	e_2	$M \leftrightarrow Ga+Ga_2Se$	29,8
24	e_3	$M \leftrightarrow CaGaSe_2+ GaSe$	865
25	e_4	$M \leftrightarrow GaSe+Ga_2Se_3$	912
26	e_5	$M \leftrightarrow \alpha+\beta$	870
27	e_6	$M \leftrightarrow Ga_2Se_3+ CaGa_4Se_7$	970
28	e_7	$M \leftrightarrow CaSe+ CaGa_2Se_4$	1010
29	e_8	$M \leftrightarrow Se+ Ga_2Se_3$	220

30	e ₉	M ↔ Se + CaGa ₂ Se ₄	190
31	e ₁₀	M ↔ Se + CaSe	220
32	E ₁	M ↔ Ga + CaGaSe ₂ + Ga ₂ Se	25
33	E ₂	M ↔ GaSe + CaGaSe ₂ + CaGa ₂ Se ₄	800
34	E ₃	M ↔ GaSe + CaGa ₄ Se ₇ + Ga ₂ Se ₃	815
35	E ₄	M ↔ Ga ₂ Se ₃ + Se + CaGa ₄ Se ₇	160
36	E ₅	M ↔ Se + CaSe + CaGa ₂ Se ₄	170
37	P ₁	M + CaSe ↔ Ga + CaGaSe ₂	28
38	P ₂	M + GaSe ↔ Ga ₂ Se + CaGaSe ₂	830
39	P ₃	M + GaSe ↔ GaSe + CaGa ₄ Se ₇	825
40	P ₄	M + CaSe ↔ CaGaSe ₂ + CaGa ₂ Se ₄	850
41	P ₅	M + GaSe ↔ Se + CaGa ₄ Se ₇	185
42	P ₆	M + CaSe ↔ CaSe ₂ + CaGa ₂ Se ₄	790
43	P ₇	M + CaSe ₂ ↔ Ca ₂ Se ₃ + CaGa ₂ Se ₄	760
40	p ₁	M + CaSe ↔ CaGaSe ₂	930
41	p ₂	M + GaSe ↔ Ga ₂ Se	930
42	p ₃	M + CaGa ₂ Se ₄ ↔ CaGa ₄ Se ₇	1000
43	p ₄	M + CaSe ↔ GaSe ₂	800
44	p ₅	M + CaSe ₂ ↔ Ca ₂ Se ₃	890

Dördüncü fəsil CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sisteminə kimyəvi qarşılıqlı təsirin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu məqsədlə CaTe-Ga-Te sisteminin

1. GaTe-CaTe kəsiyi

GaTe-CaTe sisteminin hal diaqramı kvazibinardır və bir CaGaTe₂ tərkibli birləşmənin əmələgəlməsilə xarakterizə olunur. CaGaTe₂ birləşməsi 945°C-də inkonqruent olaraq əriyir. Sistemdə ilkin komponentlər əsasında məhdud sahədə bərk məhlul sahəsi aşkar edilmişdir. Mikroquruluş analizinin nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, otaq temperaturunda GaTe əsasında 4 mol % CaTe həll olduğu halda, CaTe birləşməsi əsasında bərk məhlul sahəsi 2,5 mol % GaTe təşkil edir. Sistemə GaTe və CaTe birləşmələri öz aralarında ikili evtektika əmələ gətirir, koordinatı 20 mol % GaTe, temperaturu 710°C-dir.

2. Ga₂Te₃-CaTe kəsiyi

Ga₂Te₃-CaTe kəsiyində CaGa₄Se₇ və CaGa₂Te₄ tərkibli yeni üçlü birləşmələrin alındığı müəyyən edilmişdir. Ga₂Te₃-CaTe kəsiyinin likvidusu GaTe əsasında alınmış α-bərk məhlulun, CaGa₄Se₇, CaGa₂Te₄ və CaTe

birləşmələrin ilkin kristallaşma əyrilərindən ibarətdir.

Sistemdə iki evtektik proses baş verir. Ga_2Te_3 və CaGa_4Se_7 birləşmələri öz aralarında 20 mol % CaTe tərkibində evtektika əmələ gətirir və 580°C -də əriyir. CaGa_4Se_7 və CaGa_2Te_4 birləşmələrinin birgə kristallaşması ikili evtektika nöqtəsində başa çatır. Evtektikanın tərkibi 60 mol % CaTe və əriməsi isə 730°C -dir.

Ga_2Te_3 - CaTe sistemində Ga_2Te_3 əsasında 8 mol % CaTe həllolma aşkar edilmiş, CaTe əsasında isə həllolma praktik olaraq müəyyən edilməmişdir.

3. $\text{GaTe-CaGa}_2\text{Te}_4$ kəsiyi

Beləliklə, $\text{GaTe-CaGa}_2\text{Te}_4$ kəsiyində kimyəvi qarşılıqlı təsir öyrənilmiş və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Sistemimin hal diaqramı kvazibinar olub, sadə evtektik tiplidir. Kəsikdə əmələ gələn ikli evtektikanın tərkibi 40 mol % CaGa_2Te_4 , temperaturu 710°C -dir. Sistemin likvidusu α və β -fazanın ilkin kristallaşma, monovariant tarazlıq əyriləri ilə həddüdlənmişdir. $\text{GaTe-CaGa}_2\text{Te}_4$ sistemində ikin komponentlər GaTe və CaGa_2Te_4 əsasında otaq temperaturunda uyğun olaraq 2 və 6 mol % bərk məhlul sahəsi əmələ gəlir.

4. $\text{Te - CaGa}_2\text{Te}_4$ kəsiyi

$\text{Te - CaGa}_2\text{Te}_4$ kəsiyi də kvazibinar olub, evtektik tiplidir. Sistemin likvidusu Te və CaGa_2Te_4 əmələ gətirdiyi α -bərk məhlulun ilkin kristallaşma əyrisindən ibarətdir. Likvidus və solidus xətti arasında ($M+\alpha$) faza yerləşir. 0-88 mol % CaGa_2Te_4 qatılıq intervalında solidus xəttindən aşağıda ikifazlı ərintilər ($\text{Te}+\alpha$) kristallaşırlar. Sistemdə CaGa_2Te_4 əsasında 12 mol % Te birfazlı bərk məhlul sahəsinin olduğu müəyyən edilmişdir.

5. CaGaTe_2 - CaGa_2Te_4 sistemi

CaGaTe_2 və CaGa_2Te_4 birləşmələri arasında qarşılıqlı təsir öyrənilmiş və kəsiyin faza diaqramı qurulmuşdur. $\text{GaTe-CaGa}_2\text{Te}_4$ kəsiyin $\text{CaTe-GaTe-Ga}_2\text{Te}_3$ üçlü sisteminin daxilindən keçən peritektika və evtektika əyrisini kəsir. Odur ki, sistemin ərintiləri 700°C -dən yuxarıda üçfazlı sahələrdən keçir, yəni sistem qismən qeyri-kvazibinardır. Sistemdə ilkin komponentlər əsasında bərk məhlul sahəsi yalnız CaGa_2Te_4 əsasında aşkar edilmişdir. CaGa_2Te_4 birləşməsi əsasında 7 mol % CaGaTe_2 bərk məhlul sahəsi əmələ gəlmişdir.

Sistemin likvidusu CaGaTe_2 və CaGa_2Te_4 birləşməsi əsasında əmələ gələn α -fazanın ilkin kristallaşma əyriləri ilə həddüdlənmişdir.

6. $\text{GaTe-CaGa}_4\text{Te}_7$ kəsiyi

$\text{GaTe-CaGa}_4\text{Te}_7$ sisteminin faza diaqramı qurulmuş və müəyyən edilmişdir ki, sistemin faza diaqramı qismən kvazibinardır. Sistemin likvidusu

GaTe və CaGa_2Te_4 birləşmələrinin maye ilə tarazlıqda olan monovariant tarazlıq əyriləri ilə əhatə edilmişdir. GaTe-CaGa₄Te₇ sistemi GaTe-CaGa₂Te₄-Ga₂Te₃ tabeli qatılıq üçbucağının sahəsindən keçdiyi üçün üçfazlı sahələr mövcuddur. Peritektik çevrilmə 600°C-də baş verir.

7. Te-CaGa₄Te₇ kəsiyi

Te-CaGa₄Te₇ kəsiyinin hal diaqramı qismən qeyri-kvazibinardır. Sistemdə evtektik tarazlıq və peritektik çevrilmə baş verir. Mikroquruluş analizi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sistemin ərintiləri ikifazalıdır. Peritektik çevrilmə 380°C-də baş verir. Sistemdə CaGa₄Te₇ birləşməsi peritektik olduğu üçün, yuxarı temperaturda $\text{CaGa}_4\text{Te}_7 \leftrightarrow \text{M} + \text{CaGa}_2\text{Te}_4$ kimi parçalanır.

8. Ga-CaTe kəsiyi

Ga-CaTe kəsiyinin hal diaqramı kvazibinar olub, cırlaşmış evtektik tiplidir. Sistemdə ilkin komponentər arasında praktiki olaraq bərk məhlul sahəsi müəyyən edilməmişdir. Likvidus əyrisindən aşağıda $\text{M} + \text{CaTe}$ fazaları mövcuddur. Bütün qatılıq intervalında mayedən CaTe birləşməsinin kristalları ayrılır. Solidus xəttindən aşağıda ikifazlı ($\alpha + \text{CaTe}$) ərintilər kristallaşırlar.

9. Ga-CaGaTe₂ kəsiyi

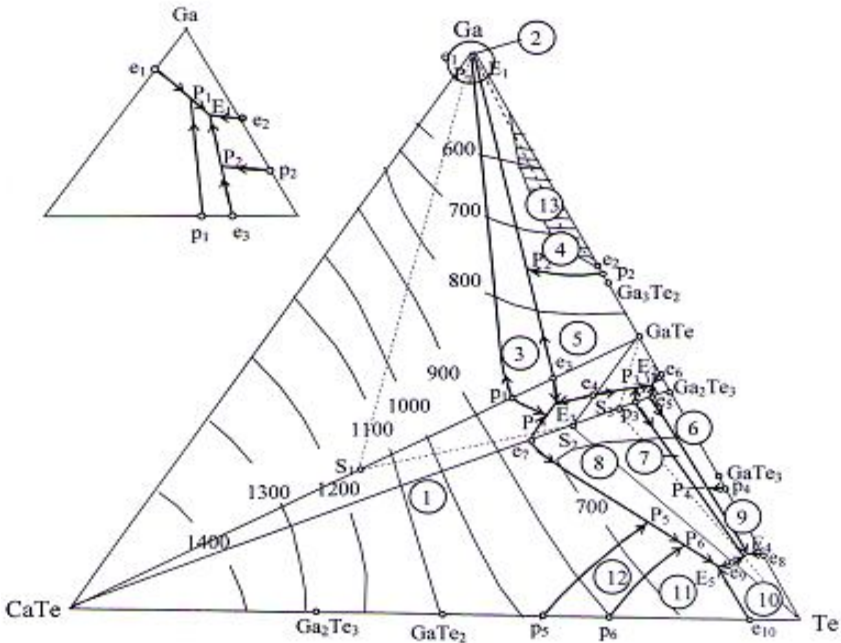
Ga-CaGaTe₂ sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri öyrənilmiş və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, Ga-CaGaTe₂ kəsiyi CaTe-Ga-GaTe üçlü qatılıq üçbucağının daxilindən keçərək peritektika və evtektika əyrisini kəsir. Odur ki, sistem qismən kvazibinardır. Sistemdə ilkin komponentlər əsasında bərk məhlul sahələri müəyyən edilməmişdir. Sistemin likvidus əyrilərinin hər ikisi də cırlaşmış evtektikada çökürlər.

10. CaGa₂Te₄-Ca₂Te₃ kəsiyi

CaGa_2Te_4 -Ca₂Te₃ hal diaqram qismən qeyri-kvazibinardır. CaGa_2Te_4 -Ca₂Te₃ sisteminin evtektik tarazlıq əyrisinin kəsdiyi yerdə α və CaTe fazalarının ayrılması baş verir, temperaturu 720°C, tərkibi 25 mol % Ca₂Te₃-dur. 15-75 mol % Ca₂Te₃ qatılıq intervalında solidus xəttindən yuxarıda ($\text{M} + \alpha + \text{GaTe}$) tərkibli sahələr əmələ gəlir. Digər üçfazlı sahə ($\text{M} + \text{CaTe} + \text{Ca}_2\text{Te}_3$) 25-100 mol % Ca₂Te₃ intervalda əmələ gəlir. Sistemdə peritektik çevrilmə 570°C-də baş verir.

Tədqiq olunmuş kvazibinar və qeyri-kvazibinar sistemlərə əsasən CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur (şək. 2). CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyasının qurulmasında 10 kəsiyin faza diaqramından istifadə edilmişdir. GaTe-CaTe, Ga₂Te₃-CaTe, GaTe-CaGa₂Te₄, Te-CaGa₂Te₄, Ga-CaTe kvazibinar kəsiklərinin sayəsində CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sistemi 5 tabeli

üçbucağa:

Şək. 2. CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası. 1-CaTe, 2-Ga, 3-CaGa₂Te₂, 4-Ga₃Te₂, 5-GaTe, 6-Ga₂Te₃, 7-CaGa₄Te₇, 8- CaGa₂Te, 9- GaTe₃, 10-Te, 11-CaTe₂, 12-Ca₂Te₃ və 13- təbəqələşmə sahəsi.

CaTe-Ga-GaTe, CaTe-GaTe-CaGa₂Te₄, GaTe-CaGa₂Te₄-Ga₂Te₃, CaGa₂Te₄-Ga₂Te₃-Te və CaTe-CaGa₂Te₄-Te bölünmüşdür.

Cədvəl 2-də CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sistemində baş verən mono- və nonvariant tarazlıq reaksiyaları verilmişdir. Üçlü sistemdə ən geniş kristallaşma sahəsi CaTe, GaTe və CaGa₂Te₄ birləşmələrinin payına düşür. Ən kiçik kristallaşma sahəsi Ga elementinin payına düşür. Bütövlükdə CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sisteminin daxilində 12 fazanın kristallaşma sahəsi müəyyən edilmişdir. Sistemdə ilkin komponentlər əsasında məhdud miqdarda həllolma sahəsi müəyyən edilmişdir. CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sistemində 12 üçlü nonvariant tarazlıq nöqtələri müəyyən edilmişdir ki, onun beşi üçlü evtektik (E₁-E₅), yeddisi isə üçlü peritektik (P₁-P₇) tarazlıqdır. Onların koordinatları və temperaturları dəqiqləşdirilmişdir.

Cədvəl 2.

CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sistemində mono- və nonvariant tarazlıqlar

№	Monovariant və nonvariant tarazlıqlar	Reaksiyalar	Temperatur, °C
1	e_1E_1	$M \leftrightarrow Ga+CaTe$	29-27
2	p_1P_1	$M \leftrightarrow Ca+CaGaTe_2$	860-29
3	e_2E_1	$M \leftrightarrow Ga+Ga_3Te_2$	746-27
4	e_3E_1	$M \leftrightarrow GaSe+ CaGaTe_2$	750-27
5	p_2P_2	$M \leftrightarrow Ga_3Te_2+ CaGaTe_2$	753-700
6	e_3E_3	$M \leftrightarrow CaGaTe_2+GaTe$	750-560
7	p_1P_1	$M \leftrightarrow CaGaTe_2+CaTe$	860-29
8	e_7P_7	$M \leftrightarrow CaTe+ CaGa_2Te_4$	730-650
9	$P_3e_4 E_3$	$M \leftrightarrow GaTe+ CaGa_2Te_4$	600-710-520
10	$P_3p_3P_8$	$M \leftrightarrow CaGa_2Te_4+ CaGa_4Te_7$	600-680-390
11	e_6E_2	$M \leftrightarrow GaTe+ Ga_2Te_3$	778-520
12	p_4E_4	$M \leftrightarrow GaTe+ CaGa_2Te_4$	429-380
13	$P_4e_5E_3$	$M \leftrightarrow Ga_2Te_3+ CaGa_4Te_7$	429-580-405
14	p_4P_4	$M \leftrightarrow Ga_2Te_3+ GaTe_3$	488-429
15	$e_8 E_4$	$M \leftrightarrow GaTe_3+Te$	435-380
16	$E_5e_9E_4$	$M \leftrightarrow Te+CaGa_2Te_4$	400-410-380
17	P_7E_5	$M \leftrightarrow CaGa_2Te_4+Te$	650-400
18	$e_{10}E_5$	$M \leftrightarrow Te+CaTe_2$	420-400
19	P_6E_5	$M \leftrightarrow CaGa_2Te_4+CaTe_2$	900-400
20	p_6P_6	$M \leftrightarrow Ca_2Te_3+CaTe_2$	900-530
21	P_5P_6	$M \leftrightarrow CaGa_2Te_4+ Ca_2Te_3$	570-530
22	p_5P_5	$M \leftrightarrow CaTe+ Ca_2Te_3$	980-570
23	e_1	$M \leftrightarrow Ga+CaTe$	29
24	e_2	$M \leftrightarrow Ga+Ga_3Te_2$	746
25	e_3	$M \leftrightarrow CaGaTe_2+ GaTe$	750
26	e_4	$M \leftrightarrow GaTe+CaGa_2Te_4$	710
27	e_5	$M \leftrightarrow Ga_2Te_3+ CaGa_4Te_7$	580
28	e_6	$M \leftrightarrow Ga_2Te_3+ GaTe$	778
29	e_7	$M \leftrightarrow CaTe+ CaGa_2Te_4$	730
30	e_8	$M \leftrightarrow Te+ GaTe_3$	435
31	e_9	$M \leftrightarrow Te+ CaGa_2Te_4$	410
32	e_{10}	$M \leftrightarrow Te+CaTe_2$	420
33	E_1	$M \leftrightarrow Ga+ CaGaTe_2+Ga_3Te_2$	27

Cədvəl 2-nin davamı

1	2	3	4
34	E ₂	M ↔ GaTe+CaGaTe ₂ + CaGa ₂ Te ₄	520
35	E ₃	M ↔GaTe+ CaGa ₄ Te ₇ +Ga ₂ Te ₃	405
36	E ₄	M ↔GaTe ₃ + Te+CaGa ₄ Te ₇	380
37	E ₅	M ↔Te+CaTe ₂ +CaGa ₂ Te ₄	400
38	P ₁	M+CaTe ↔Ga+CaGaTe ₂	29
39	P ₂	M+GaTe ↔Ga ₃ Te ₂ +CaGaTe ₂	700
40	P ₃	M+CaGa ₂ Te ₄ ↔GaTe+CaGa ₄ Te ₇	600
41	P ₄	M+Ga ₂ Te ₃ ↔GaTe ₃ +CaGa ₄ Te ₇	429
42	P ₅	M+CaTe ↔Ca ₂ Te ₃ +CaGa ₂ Te ₄	570
43	P ₆	M+Ca ₂ Te ₃ ↔ CaTe ₂ +CaGa ₂ Te ₄	530
44	P ₇	M+CaTe ↔ CaTe+CaGaTe ₂	650
45	p ₁	M+CaTe↔ CaGaTe ₂	860
46	p ₂	M+ GaTe↔ Ga ₃ Te ₂	753
47	p ₃	M+CaGa ₂ Te ₄ ↔ CaGa ₄ Te ₇	680
48	p ₄	M+Ga ₂ Te ₃ ↔ GaTe ₂	488
49	p ₅	M+CaTe ↔ Ca ₂ Te ₃	980
50	p ₆	M+Ga ₂ Te ₃ ↔ CaTe ₂	900

Bəşinci fəsilə Ca-In-Se üçlü sisteminə aşağıdakı kvazibinar və qeyri-kvazibinar kəsiklər: CaIn₂-CaSe, CaIn-CaSe, Ca₃In-CaSe, CaSe-InSe, In₂Se₃-CaSe, In-CaSe, In-CaInSe₂, Se-CaIn₂Se₄, CaInSe₂-CaIn₂Se₄, InSe-CaIn₄Se₇, InSe-CaIn₂Se₄, Se-CaIn₄Se₇ tədqiq edilmiş və onların faza diaqramları qurulmuşdur. Aparılan tədqiqatların nəticəsində Ca-In-Se üçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur.

1. CaIn₂-CaSe sisteminin faza diaqramı qurulmuş və müəyyən edilmişdir ki, sistemin hal diaqramı kvazibinar olub, evtektik tiplidir. CaIn₂ və CaSe birləşmələrinin birgə kristallaşması ikili evtektikada başa çatır, tərkibi 20 mol % CaSe, temperaturu 750°C-dir. Sistemdə otaq temperaturunda CaIn₂ birləşməsi əsasında 3 mol % CaSe həll olur, CaSe əsasında isə 2,5 mol % CaIn₂ həll olur.

2. Ca₃In-CaSe sisteminin faza diaqramı kvazibinar olub, sadə evtektik tiplidir. Sistemin likvidusu Ca₃In əsasında əmələ gələn α -bərk məhlulun və CaSe əsasında əmələ gələn β - bərk məhlulun ilkin kristallaşma əyriləri ilə əhatə olunmuşdur.

Sistemdə α və β fazaların birgə kristallaşması ikili evtektikada başa çatır. Evtektikanın yeri Tamman üçbucağının qurulması yolu ilə müəyyən

edilmiş, tərkibi 15 mol % CaSe, əriməsi isə 700°C-dir.

3. CaIn-CaSe sistemi kvazibinar olub, evtektik tiplidir. Sistemin likvidusu CaIn və CaSe birləşmələrinin əmələ gətirdiyi α və β -bərk məhlul ərintilərinin ilkin kristallaşma əyrilərindən ibarətdir.

Bu birləşmələr arasında əmələ gələn ikili evtektikanın tərkibi 2,5 mol % CaSe, əriməsi isə 770°C-dir. Sistemdə CaIn əsasında bərk məhlul sahəsi 3 mol % CaSe təşkil edir, CaSe əsasında isə təxminən 2 mol % CaIn təşkil edir. Solidus xəttindən aşağıda ($\alpha + \beta$)-dan ibarət ikifazlı ərintilər kristallaşır.

4. InSe-CaSe kəsiyi – kvazibinardır. InSe – CaSe sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri öyrənilmiş. Müəyyən edilmişdir ki, sistemdə CaInSe_2 tərkibli 560°C-də inkonqruent əriyən bir üçlü birləşmə əmələ gəlir. CaInSe_2 birləşməsinin β və α modifikasiyaları aşkar edilmişdir. Sistemdə 15 mol % CaSe tərkibli ikili evtektika əmələ gəlir, temperaturu 460°C-dir. Rentgenfaza analizi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, α - CaInSe_2 modifikasiyası rombik sinqoniyada kristallaşır. Sistemdə InSe birləşməsi əsasında 6 mol % CaSe həll olduğu halda, CaSe əsasında 3 mol % InSe bərk məhlulu əmələ gəlir.

CaInSe_2 tərkibli birləşmə peritektik reaksiya vasitəsilə aşağıdakı kimi əmələ gəlir: $\text{M} + \text{CaSe} \leftrightarrow \text{CaInSe}_2 (560^\circ\text{C})$.

5. In_2Se_3 -CaSe sistemi tədqiq edilmiş və faza diaqramı qurulmuşdur. Sistemdə CaIn_4Se_7 və CaIn_2Se_4 tərkibli yeni üçlü birləşmələrin alındığı təsdiq edilmişdir. In_2Se_3 -CaSe sisteminin likvidusu δ - In_2Se_3 , CaIn_4Se_7 , CaIn_2Se_4 və CaSe birləşmələrin ilkin kristallaşma əyrilərindən ibarətdir.

Sistemdə iki evtektik proses baş verir ki, bunlardan biri CaIn_4Se_7 və CaIn_2Se_4 birləşmələri aralarında əmələ gələn ikili evtektikadır, tərkibi 35 mol % CaSe, əriməsi isə 745°C-dir. CaIn_2Se_4 və CaIn_4Se_7 birləşmələrinin birgə kristallaşması ikili evtektika nöqtəsində başa çatır, temperaturu 775°C-dir.

6. In-CaSe sisteminin hal diaqramı kvazibinar olub, cırılmış evtektik tiplidir. Sistemdə CaSe əsasında 2 at. % In homogenlik sahəsi müəyyən edilmişdir, In əsasında isə homogenlik sahəsi praktiki olaraq aşkar edilməmişdir. Sistemin likvidusu In və CaSe birləşməsinin ilkin kristallaşma əyrilərindən ibarətdir. Cırılmış evtektikanın temperaturu 140°C-dir.

7. $\text{Ca}_{0,6}\text{In}_{0,4}$ -CaSe kəsiyində baş verən kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri öyrənilmiş, və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Sistemin faza diaqramı qeyri-kvazibinardır. Bu kəsik evtektik tarazlıq əyrisini 10 mol % CaSe tərkibdə kəsir, temperaturu 730°C-dir. Üçlü evtektika nöqtəsi 5 mol % CaSe-nə uyğundur, bu nöqtədə dördfazlı tarazlıq baş verir: $\text{M} \leftrightarrow \text{CaIn} + \text{Ca}_3\text{In} + \text{CaSe}$.

8. Se–CaIn₂Se₄ kəsiyi kvazibinar olub, cırlaşmış evtektik tiplidir. Sistemdə 20-60 mol % CaIn₂Se₄ qatılıq intervalında 675°C–də ikifazlı monotektik proses baş verir. $M_2 \leftrightarrow M_1 + \alpha$

Sistemdə əmələ gələn cırlaşmış evtektikanın tərkibi 5 mol % CaIn₂Se₄, əriməsi isə 210°C-dir. CaIn₂Se₄ birləşməsi əsasında 10 mol % Se həll olur. CaIn₂Se₄ əsasında bərk məhlul ərintilərinin rentgenoqrafik analizi aparılmış və müəyyən edilmişdir ki, onlar rombik qəfəs tipində kristallaşırlar. (CaIn₂Se₄)_{1-x}Se_x bərk məhlul ərintilərinin qəfəs parametrlərinin tərkibdən asılılığı Veqard qaydasına tabedir.

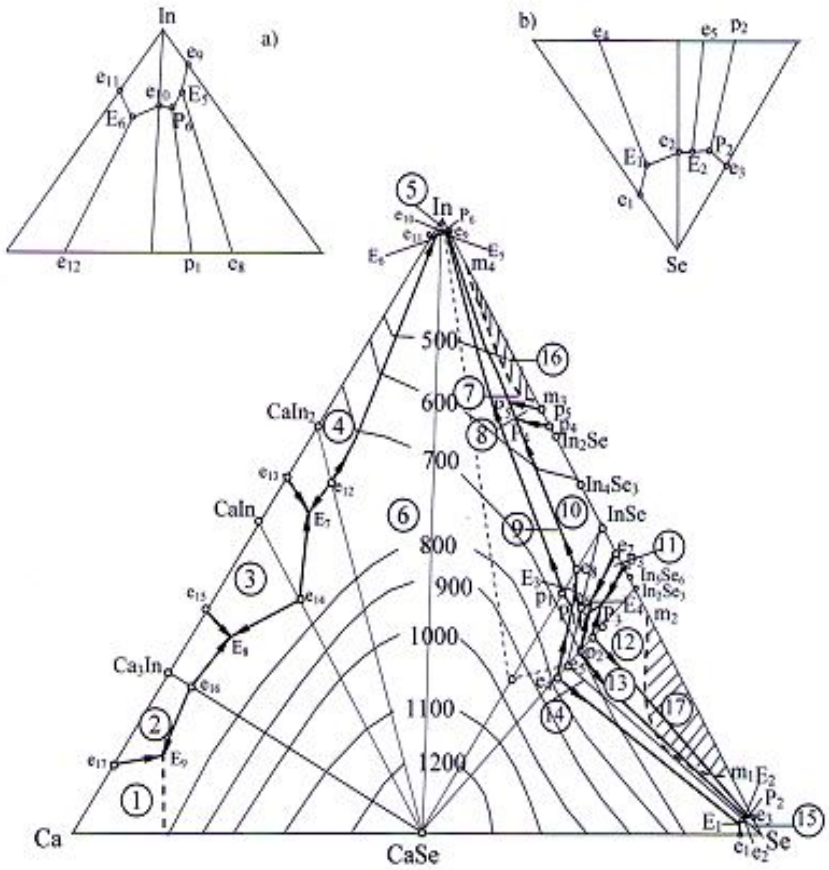
9. CaInSe₂ - CaIn₂Se₄ sisteminin faza diaqramı qismən kvazibinar olub, evtektik tiplidir. CaInSe₂ birləşməsi əsasında isə bərk məhlul sahəsi praktiki olaraq müəyyən edilməmişdir, ancaq CaIn₂Se₄ birləşməsi əsasında bərk məhlul sahəsinin 7 mol % olduğu müəyyən edilmişdir. Sistem evtektik tarazlıq əyrisini və peritektik çevrilmə sahəsini kəsir. CaIn₂Se₄ birləşməsi əsasında əmələ gələn 3, 5 və 7 mol % CaInSe₂ bərk məhlul ərintilərinin elementar qəfəs parametrləri hesablanmışdır.

10. InSe–CaIn₄Se₇ sisteminin hal diaqramı qismən kvazibinar olub, evtektik tarazlıqla və peritektik çevrilmə ilə xarakterizə olunur.

Sistemdə otaq temperaturunda InSe əsasında 5 mol % CaIn₄Se₇ bərk məhlul sahəsi əmələ gəlir. InSe–CaIn₄Se₇ kəsiyinin iki evtektikanın və peritektikanın sahəsinin kəsdiyi üçün sistemdə evtektik tarazlıq və peritektik çevrilmə baş verir. Bu kəsik evtektikanı 20 mol % CaIn₄Se₇ tərkibdə, peritektikanı isə 65 mol % CaIn₄Se₇ tərkiblərdə kəsir, temperaturları uyğun olaraq 630°C və 690 °C-dir.

11. Se–CaIn₄Se₇ sisteminin hal diaqramı qismən kvazibinardır. Sistemdə ilkin komponentlər əsasında bərk məhlul sahələri aşkar edilməmişdir. CaIn₄Se₇ birləşməsi peritektik xarakterli olduğu üçün solidus xəttində yuxarıda (M+CaIn₂Se₄+ CaIn₄Se₇) –dən ibarət üçfazlı sahə mövcuddur. Sistemdə 200°C-də üçfazlı nonvariant tarazlıq prosesi baş verir. $M + CaIn_2Se_4 \leftrightarrow CaIn_4Se_7 (200^\circ C)$

12. InSe–CaIn₂Se₄ kəsiyi fiziki-kimyəvi analiz metodları vasitəsilə I tədqiq edilmiş və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, sistemin faza diaqramı kvazibinar olub, evtektik tiplidir. Mikroskopik tədqiqat nəticəsində aşkar edilmişdir ki, InSe əsasında bərk məhlul sahəsi 2 mol %, CaIn₂Se₄ əsasında isə 10 mol % InSe bərk məhlul sahəsi əmələ gəlir. Sistemdə əmələ gələn ikili evtektikanın tərkibi 35 mol % CaIn₂Se₄, temperaturu isə 600°C-dir. Bu nöqtədə $M \rightarrow \alpha + \beta$ –dən ibarət nonvariant tarazlıq baş verir.

Şək. 3. Ca-In-Se üçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası.

1-Ca, 2- Ca_3In , 3- CaIn , 4- CaIn_2 , 5- In , 6- CaSe , 7- In_2Se , 8- In_4Se_3 , 9- CaInSe_2 , 10- InSe , 11- In_5Se_6 , 12- In_2Se_3 , 13- CaIn_4Se_7 , 14- CaIn_2Se_4 , 15- Se , 16 və 17 təbəqələşmə.

Ca-In-Se qatılıq üçbucağının trianqulyasiyası yan binar sistemlərin hal diaqramları ilə birlikdə şəkil 3-də verilmişdir. Ca-In-Se üçlü sistemin 8 kvazibinar kəsiklər hesabına $\text{Ca}_3\text{In-CaSe}$, CaIn-CaSe , $\text{CaIn}_2\text{-CaSe}$, In-CaSe , CaSe-InSe , $\text{CaSe-In}_2\text{Se}_3$, $\text{Se-CaIn}_2\text{Se}_4$, $\text{InSe-CaIn}_2\text{Se}_4$ doqquz tabeli üçbucaqlara $\text{Ca-CaSe-Ca}_3\text{In}$, $\text{CaSe-Ca}_3\text{In-CaIn}$, CaSe-CaIn-CaIn_2 , CaSe-

$\text{CaIn}_2\text{-In}$, In-CaSe-InSe , $\text{CaSe-InSe-CaIn}_2\text{Se}_4$, $\text{InSe-CaIn}_2\text{Se}_4\text{-In}_2\text{Se}_3$, $\text{CaSe-CaIn}_2\text{Se}_4\text{-Se}$ və $\text{In}_2\text{Se}_3\text{-CaIn}_2\text{Se}_4\text{-Se}$ bölünmüşdür.

Ca-In-Se üçlü sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri tədqiq edilmişdir, nonvariant nöqtələrin koordinatlarının dəqiqləşdirmək üçün əlavə olaraq uyğun kəsiklərin ərintiləri sintez edilmişdir. Tədqiq edilmiş kəsiklərdən alınmış təcrübi nəticələrə və ikili sistemlər haqqında ədəbiyyat məlumatlarına əsasən Ca-In-Se üçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur (şək.3). Sistemdə müxtəlif fazaların monovariant kristallaşma əyrilərinin izotermiləri çəkilmişdir.

Ca-In-Se üçlü sisteminin likvidusu 15 fazanın ilkin kristallaşma sahəsindən ibarətdir: Ca , Ca_3In , CaIn , CaIn_2 , In , CaSe , In_2Se , In_4Se_3 , InSe , In_5Se_6 , In_2Se_3 , Se , CaIn_2Se_4 , CaInSe_2 , CaIn_4Se_7 və iki sahədə təbəqələşmə. Diaqramda ən böyük kristallaşma sahəsini CaSe fazası təşkil edir (60 %), ən kiçik kristallaşma sahəsi isə In və Te -un payına düşür.

Beləliklə, Ca-In-Se üçlü sisteminin daxilində kimyəvi qarşılıqlı təsir zamanı baş verən proseslər ətraflı tədqiq edilmişdir.

Altıncı fəsildə Ca-In-Te üçlü sistemin tərkibində baş verən kimyəvi reaksiyalarının təbiətini aydınlaşdırmaq məqsədilə aşağıdakı daxili kəsiklər edilmişdir : $\text{CaIn}_2\text{-CaTe}$, $\text{Ca}_3\text{In-CaTe}$, CaIn-CaTe , InTe-CaTe , In-CaTe , $\text{Te-CaIn}_2\text{Te}_4$, $\text{InTe- CaIn}_2\text{Te}_4$, $\text{CaInTe}_2 - \text{CaIn}_7\text{Te}_4$, $\text{In} - \text{CaInTe}_2$ tədqiq edilmiş və onların hal diaqramları qurulmuşdur. Tədqiq olunmuş sistemlər və məlum kənar binar sistemlər əsasında Ca-In-Te üçlü sistemin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur.

1. $\text{CaIn}_2\text{-CaTe}$ sisteminin hal diaqramı kvazibinar olub, evtektik tiplidir.

Sistemdə CaIn_2 və CaTe birləşmələrinin birgə kristallaşması ikili evtektikada başa çatır, tərkibi 15 mol % CaTe , temperaturu 760°C -dir. Sistemdə otaq temperaturunda CaIn_2 birləşməsi əsasında 2 mol % CaTe həll olur, CaTe əsasında isə bərk məhlul sahəsini tam dəqiqləşdirmək çətin olmadığı üçün bu sahə təqribi olaraq ~3 mol % CaIn_2 təşkil edir. Solidis xəttindən aşağıda α , ($\alpha + \beta$) və β fazalarından ibarət birfazlı və ikifazlı ərintilər kristallaşırlar.

2. $\text{Ca}_3\text{In-CaTe}$ sisteminin faza diaqramı kvazibinar olub, evtektik tiplidir. $\text{Ca}_3\text{In-CaTe}$ sistemində 0-2,5 mol % CaTe tərkibli ərintilər birfazlıdırlar. CaTe birləşməsi əsasında bərk məhlul sahəsi ~3 mol % Ca_3In təşkil edir. Sistemdə α və β fazaların birgə kristallaşması ikili evtektikada başa çatır. Evtektikanın yeri Tamman üçbucağının qurulması yolu ilə müəyyən edilmiş, tərkibi 13 mol % CaTe , əriməsi isə 710°C -dir..

3. CaIn-CaTe sisteminin hal diaqramı kvazibinar olub, evtektik

tiplidir. Sistemin likvidusu CaIn və CaTe birləşmələri əsasında əmələ gələn α və β -bərk məhlulun, ilkin kristallaşma ayrıları ilə hədudlanır. Sistemdə 0-20 mol % CaTe qatılıq intervalında temperaturun azalması nəticəsində mayedən α -bərk məhlulun ilkin kristallaşması baş verir. 20-100 mol % CaTe intervalında isə β -bərk məhlulun ilkin kristalları ayrılır. Sistemdə CaIn birləşməsi tərəfdə 2,5 mol % CaTe bərk məhlul sahəsi əmələ gəlir, CaTe əsasında isə bərk məhlul sahəsi təxminən 2 mol % CaIn təşkil edir.

Sistemdə CaIn və CaTe birləşmələri arasında əmələ gələn evtektikanın tərkibi 20 mol % CaTe , temperaturu isə 780°C -dir.

4. InTe-CaTe sistemində fiziki-kimyəvi analiz metodları vasitəsilə faza tarazlılığı öyrənilmiş və onun hal diaqramı qurulmuşdur. Sistemin hal diaqramı üçlü CaInTe_2 tərkibli bir birləşmənin əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur. CaInTe_2 birləşməsi 690°C temperaturda peritektik reaksiyası vasitəsilə əmələ gəlir. Sistemdə InTe və CaTe birləşmələrinin birgə kristallaşması ikili evtektika nöqtəsində başa çatır, tərkibi 15 mol % CaTe , əriməsi isə 640°C -dir. Müəyyən edilmişdir ki, InTe-CaTe sistemində otaq temperaturunda InTe əsasında 3 mol % CaTe həll olur, CaTe əsasında isə ~ 2 mol % InTe həll olur.

5. $\text{In}_2\text{Te}_3\text{-CaTe}$ sistemi fiziki-kimyəvi tədqiqat metodları vasitəsilə tədqiq edilmiş və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, sistemin hal diaqramı kvazibinar olub, evtektik tiplidir. Sistemdə CaIn_2Te_4 tərkibli 850°C konqruent əriyən bir birləşmənin əmələ gəldiyi müəyyən edilmişdir.

$\text{In}_2\text{Te}_3\text{-CaTe}$ sistemdə iki ikili evtektikanın əmələ gəldiyi aşkar edilmişdir və tərkibləri $\alpha\text{-In}_2\text{Te}_3$ uyğun olaraq 12 və 70 mol % CaTe təşkil edir. Sistemdə otaq temperaturunda $\alpha\text{-In}_2\text{Te}_3$ birləşməsi əsasında 2,5 mol % bərk məhlul sahəsi əmələ gəlmişdir.

6. $\text{CaTe-Ca}_3\text{In-CaIn}$ kvaziüçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyasını qurmaq və daxilində üçlü evtektikanın koordinatını və temperaturunu dəqiqləşdirmək üçün üç $\text{Ca}_3\text{In}_{0,95}(\text{CaTe})_{0,05}\text{-}(\text{CaIn})_{0,95}(\text{CaTe})_{0,05}$, $(\text{CaTe})_{0,3}(\text{Ca}_3\text{In})_{0,7}\text{-}(\text{CaTe})_{0,3}(\text{CaIn})_{0,7}$, $\text{Ca}_{0,6}\text{In}_{0,4}\text{-CaTe}$ daxili kəsiklər tədqiq edilmişdir. Hər üç kəsik qeyri - kvazibinarıdır. $\text{CaTe-Ca}_3\text{In-CaIn}$ kvaziüçlü sisteminin daxilində CaTe , Ca_3In və CaIn birləşmələrinin kristallaşma sərhədləri müəyyən edilmişdir.

7. $\text{InTe-CaIn}_2\text{Te}_4$ sistemi fiziki-kimyəvi analiz metodları vasitəsilə tədqiq edilmiş və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, sistemin faza diaqramı kvazibinar olub, sadə evtektik tiplidir. Sistemdə əmələ gələn ikili evtektikanın yeri Tamman üçbucağının qurulması yolu ilə müəyyən edilmiş, tərkibi 45 mol % CaIn_2Te_4 və əriməsi isə 440°C -dir.

Mikroquruluş analizinin nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, sistemdə ilkin komponentlər əsasında məhdud miqdarda həllolma müşahidə edilir. InTe əsasında otaq temperaturunda 5 mol % CaIn_2Te_4 həll olur, CaIn_2Te_4 əsasında isə həllolma 10 mol % InTe təşkil edir.

8. CaInTe_2 - CaIn_2Te_4 sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsir öyrənilmiş və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Sistemin hal diaqramı qismən kvazibinar olub, evtektik tarazlıq və peritektik çevrilmələrlə müşayiət olunur. CaIn_2Te_4 birləşməsi əsasında əmələ gələn β - bərk məhlulun sahəsi 10 mol % CaInTe_2 təşkil edir. Rentgenoqrafik analizin nəticələrinə əsasən $(\text{CaIn}_2\text{Te}_4)_{1-x}(\text{CaInTe}_2)_x$ bərk məhlul ərintilərinin elementar qəfəs parametrləri hesablanmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, $(\text{CaIn}_2\text{Te}_4)_{1-x}(\text{CaInTe}_2)_x$ bərk məhlul ərintiləri CaIn_2Te_4 tipində tetraqonal qəfəs tipində kristallaşır.

9. Te-CaTe sisteminin faza diaqramı qurulmuş və müəyyən edilmişdir ki, sistemdə komponentlərin 1:1 və 1:2 nisbətində iki CaTe_2 və Ca_2Te_3 tərkibli birləşmələrin əmələ gəlir. Hər iki birləşmə peritektik reaksiya vasitəsilə aşağıdakı kimi əmələ gəlir. $M^+ \text{Ca}_2\text{Te}_3 \leftrightarrow \text{CaTe}_2$ və $M^+ \text{CaTe} \leftrightarrow \text{Ca}_2\text{Te}_3$ Sistemdə ilkin komponentlər əsasında bərk məhlul sahələri praktiki olaraq müəyyən edilməmişdir. Sistemdə Te və CaTe_2 birləşmələri öz aralarında ikili evtektika əmələ gətirir, tərkibi 7 mol % CaTe , temperaturu 420°C -dir.

Ca-In-Te üçlü sisteminin trianqulyasiyası yan binar sistemlərin hal diaqramları ilə birlikdə şəkil 4-də verilmişdir. Ca-In-Te üçlü sistemi 8 kvazibinar kəsiklər CaTe - Ca_3In , CaTe - CaIn , CaTe - CaIn_2 , CaTe - InTe , In-CaTe , $\text{CaTe-In}_2\text{Te}_3$, CaIn_2Te_4 - InTe , $\text{Se-CaIn}_2\text{Te}_4$ və iki qismən qeyri-kvazibinar kəsiklərlə xarakterizə olunur.

Sistemdə nonvariant nöqtələrin koordinatlarının dəqiqləşdirmək üçün əlavə olaraq, bir sıra ərintilər sintez edilmiş və fiziki-kimyəvi analiz metodları vasitəsilə uyğun kəsiklərin mono- və nonvariant tarazlıqları aşkar edilmiş və likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur (şəkl.4).

Ca-In-Te üçlü sisteminin likvidusu 18 fazanın ilkin kristallaşma sahəsindən ibarətdir.

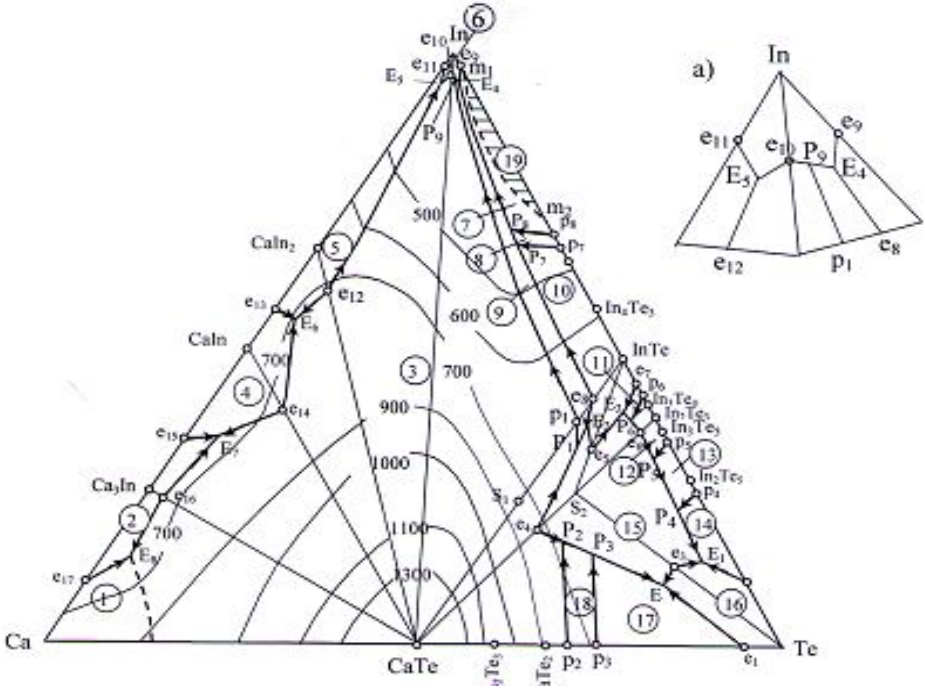
Ca-In-Te üçlü sistemi kvazibinar kəsiklər hesabına aşağıdakı $\text{Ca-CaTe-Ca}_3\text{In}$, $\text{CaTe-Ca}_3\text{In-CaIn}$, CaTe-CaIn-CaIn_2 , $\text{CaTe-CaIn}_2\text{-In}$, CaTe-In-InTe , $\text{CaTe-InTe-CaIn}_2\text{Te}_4$, $\text{InTe-CaIn}_2\text{Te}_4\text{-In}_2\text{Te}_3$, $\text{Te-CaIn}_2\text{Te}_4\text{-In}_2\text{Te}_3$ və $\text{CaTe-CaIn}_2\text{Te}_4\text{-Te}$ tabeli üçbucaqlara bölünürlər.

Likvidus səthinin proyeksiyasında ən böyük kristallaşma sahəsi CaTe və CaIn_2Te_4 fazalarının payına düşür. Ən kiçik kristallaşma sahəsi isə In (1) və In_3Te_4 (11)-ün payına düşür. Sistemdə In və In_2Te birləşmələri

arasında təbəqələşmə sahəsi (19) mövcuddur.

Ca-In-Te üçlü sistemində 18 nonvariant tarazlıq prosesi baş verir ki, bunlardan doqquzu (E- E₈) üçlü evtektika və doqquzu isə üçlü peritektikdir (P₁- P₉) . Həmçinin dissertasiyada Ca-In-Te üçlü sistemində monovariant və nonvariant tarazlıq reaksiyalarının koordinatları və temperaturları müəyyən edilməklə, fazaların kristallaşma sahələri dəqiqləşdirilmişdir .

Şək. 4. Ca-In-Te üçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası.

1-Ca, 2- Ca₃In, 3-CaTe, 4-CaIn, 5-CaIn₂, 6- In, 7-In₂Te, 8- In₄Te₃, 9- CaInTe₂,10- InTe, 11 – In₃Te₄, 12- In₂Te₃, 13- In₃Te₅, 14-In₂Te₅, 15- CaIn₂Te₄, 16-Te, 17-CaTe₂, 18- Ca₂Te₃ və 19 - təbəqələşmə.

Yeddinci fəsilə Ca-Ga-Se(Te) və Ca-In-Se(Te) üçlü sistemlərində gallium və indium xalkogenidləri əsasında alınmış bərk məlulların bir sıra elektrofiziki və optiki xassələri tədqiq edilmişdir. Kalsium xalkogenidləri əsasında bərk məhlul kiçik sahə təşkil edir. Qallium xalkogenidləri yüksək müqavimətli, indium xalkogenidləri isə aşağı müqavimətli yarımkeçiricilərdir. Fiziki ölçmələr aparmaq üçün sintez olunmuş birləşmələrin mono-

kristalları alınmışdır. CaGa_2Te_4 birləşməsinin monokristalı, CaGa_2Se_4 birləşməsində olduğu kimi, həm kimyəvi qazdıyıcı reaksiya vasitəsilə, həm də ərintidən alınmışdır. Ərintidən CaGa_2Te_4 birləşməsinin monokristalının alınması zamanı temperatur şəraiti $T_1=900$ K, $T_2=850$ K olmuşdur. CaIn_2Se_4 (CaIn_2Te_4) birləşmələrinin də monokristalları əsasən Bricman-Stokbarger qaydası ilə alınmışdır. CaIn_2Se_4 birləşməsi üçün temperatur şəraiti $T_1=1070$ K, $T_2=970$ K olmuşdur. Daşıyıcı I_2 miqdarı 1 sm^3 həcm üçün 4 mq olmuş, monokristalların alınma müddəti 70 saat olmuşdur.

1. CaMeX_2 (Me=Ga,In,T; X=S,Se,Te) birləşmələrinin elektrofiziki xassələri

CaGaSe_2 , CaInSe_2 , CaGaTe_2 birləşmələrinin $77 \div 300$ K temperatur intervalında, qaranlıqda və monoxromatik işıqla şüalandırılmaqla CaGaSe_2 və $\text{CaInSe}_2(\text{Te}_2)$ birləşmələrinin volt-ampere xarakteristikası (VAX) tədqiq edilmişdir. Zəif elektrik sahəsində kristallardan cərəyan keçdikdə Ohm qanuna tabe olur $I = \sigma U$. CaGaSe_2 və CaGaTe_2 üçün elektrik sahəsinin gərginlikdən asılılığında əyri üç düzxətli oblastdan ibarətdir. Birinci oblastda bucaq əmsali (σ) 1-ə bərabərdir ki, bu hal Ohm qanuna tabe olur. İkinci və üçüncü haldabucaq əmsali sıfıra bərabərdir ki, hər iki halda Ohm qanunu ödənilmir.

$7 \div 250$ K temperatur intervalında $\text{CaGaSe}_2(\text{Te}_2)$ və $\text{CaInSe}_2(\text{Te}_2)$ cərəyan daşıyıcılarının yüklüyü Holl cərəyanı metodu ilə öyrənilmişdir. Aşağı temperaturalarda $\text{CaGaSe}_2(\text{Te}_2)$ və $\text{CaInSe}_2(\text{Te}_2)$ yarımkeçiricilərində elektronların Holl yüklüyü $10-12 \text{ sm}^2/\text{Vs}$ tərtibində qiymət alır.

CaGaSe_2 , CaInSe_2 və CaTlSe_2 birləşmələrinin elektrik keçiriciliyinin temperaturdan asılılığı öyrənilmişdir. CaGaSe_2 , CaInSe_2 və CaTlSe_2 birləşmələrinin elektrik keçiriciliyinin temperaturdan asılılığı $\text{Ga} \rightarrow \text{In} \rightarrow \text{Tl}$ istiqamətində elektrik keçiriciliyinin qiyməti artır ki, buna səbəb qadağan olunmuş zonanın eninin getdikcə kiçilməsidir ki, bu da elektronların konsentrasiyasının artmasına səbəb olur və nəticədə ionlaşma enerjisinin qiyməti həmin istiqamətdə azalır

295 K temperaturda CaGaSe_2 , CaInSe_2 və CaTaSe_2 birləşmələrinin elektrik keçiriciliyi uyğun olaraq $\sigma = 6 \cdot 10^{-9}$; $\sigma = 8,5 \cdot 10^{-9}$; $\sigma = 5 \cdot 10^{-8} \text{ Om}^{-1} \text{ sm}^{-1}$, 360 K -də isə $\sigma = 6,2 \cdot 10^{-6}$; $\sigma = 5,6 \cdot 10^{-5}$; $\sigma = 4,0 \cdot 10^{-4} \text{ Om}^{-1} \text{ sm}^{-1}$ olur.

CaGaSe_2 , CaInSe_2 , CaTlSe_2 birləşmələrinin $295-360$ K temperatur intervalında termo-e.h.q-nin (α) temperaturdan asılılığı öyrənilmişdir.

CaGaSe_2 , CaInSe_2 , CaTlSe_2 birləşməsinin termoelektrik hərəkət qüvvəsinin temperatur asılılığından müəyyən edilmişdir ki, temperatur artdıqca termoelektrik hərəkət qüvvəsi azalır və otaq temperaturundakı qiymətləri

uyğun olaraq 690 mkV/dər, 654 mkV/dər və 620 mkV/dər-dir, 360 K temperaturdakı qiyməti isə 405 mkV/dər, 372 mkV/dər. və 350 mkV/dər. dir.

CaInS_2 , CaInSe_2 və CaInTe_2 birləşmələrinin xüsusi müqavimətinin temperaturdan asılılığı öyrənilmişdir. Temperatur artdıqca xüsusi müqavimət CaInS_2 , CaInSe_2 CaInTe_2 birləşmələrində azalır ki, bu da $\text{S} \rightarrow \text{Se} \rightarrow \text{Te}$ sırasında getdikcə metallıq xassəsinin artırması ilə əlaqədardır. Otaq temperaturunda CaInS_2 , CaInSe_2 , CaInTe_2 birləşmələrinin xüsusi müqaviməti uyğun olaraq $2 \cdot 10^9$; $3 \cdot 10^7$; $8 \cdot 10^5 \text{ Om} \cdot \text{sm}$ qiymət almışdır. 360 K-də isə xüsusi müqavimətin qiyməti $1,28 \cdot 10^6$; $1,32 \cdot 10^5$; $1,39 \cdot 10^5 \text{ Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$ olur.

CaGaS_2 , CaGaSe_2 və CaGaTe_2 nümunələrinin cərəyan şiddətinin temperatur asılılığı öyrənilmişdir. Kükürddən tellura tərəf getdikcə metallıq xassəsi artır və nəticədə həmin istiqamətdə elektronların konsentrasiyası çoxalır ki, cərəyan şiddətinin qiyməti artır.

Cərəyan şiddətinin 295K temperaturdakı qiyməti $\dot{I}=2,45 \cdot 10^{-6} \text{ A}$, $\dot{I}=3 \cdot 10^{-6} \text{ A}$, $4 \cdot 10^{-6}$, 360 K temperaturdakı qiyməti isə $\dot{I}=2,2 \cdot 10^{-5} \text{ A}$, $\dot{I}=2,5 \cdot 10^{-5} \text{ A}$, $\dot{I}=2,85 \cdot 10^{-5} \text{ A}$ olmuşdur.

2. CaGa_2S_4 (Se,Te)₄ və CaIn_2S_4 (Se,Te)₄ birləşmələrinin elektrofiziki xassələri

CaGa_2Se_4 və CaIn_2Se_4 birləşmələrinin elektrik keçiriciliyi 223-670 K temperatur intervalında öyrənilmişdir. CaGa_2Se_4 və CaIn_2Se_4 birləşmələrinin elektrik keçiriciliyi temperaturdan asılı olaraq, yarımkeçirici maddələrdə olduğu kimi artır. Burada da CaIn_2Se_4 -ün elektrik keçiriciliyi CaGa_2Se_4 -ün elektrik keçiriciliyindən daha böyükdür. Buna səbəb indiumun ion radiusunun qalliumun ion radiusundan çox olmasıdır ki, bu da elektronların keçiricilikdə iştirak etməsini asanlaşdırır. 295 K temperaturda CaGa_2Se_4 və CaIn_2Se_4 birləşmələri üçün elektrik keçiriciliyin qiyməti uyğun olaraq $2 \cdot 10^{-8}$ və $5 \cdot 10^{-7} \text{ Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$, 360K temperaturda isə $1,98 \cdot 10^{-7}$ və $8 \cdot 10^{-6} \text{ Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$ qiymət alır.

CaIn_2S_4 , CaIn_2Se_4 və CaIn_2Te_4 birləşmələrinin termo-e.h.q-nin temperaturdan asılılığı öyrənilmiş və müəyyən edilmişdir ki, temperaturun artması nəticəsində termo-e.h.q-si cüzi artır, temperaturun sonrakı artımında isə sürətlə azalmağa başlayır. Termo-e.h.q-nin 295 K temperaturda CaIn_2S_4 , CaIn_2Se_4 və CaIn_2Te_4 birləşmələri üçün uyğun olaraq 575; 545; 510 mkV/dər, 360 K-də isə 490; 442; 430 mkV/dər qiymət alır.

CaGa_2S_4 , CaGa_2Se_4 , CaGa_2Te_4 - birləşmələrinin cərəyan şiddətinin temperaturdan asılılığı 295 K-360 K temperatur intervalında öyrənilmişdir. Bu birləşmələrin 295 K temperaturdakı cərəyan şiddətinin qiyməti uyğun olaraq $4,710^{-9} \text{ A}$, $6 \cdot 10^{-8} \text{ A}$, $2,85 \cdot 10^{-7} \text{ A}$ artır.

295 K temperaturda CaIn_2S_4 , CaIn_2Se_4 və CaIn_2Te_4 birləşmələrinin xüsusi müqavimətləri uyğun olaraq $1,2 \cdot 10^9$; $4 \cdot 10^7$; $4 \cdot 10^6$ Om·sm, 360 K temperaturda isə $5,8 \cdot 10^7$; $1,8 \cdot 10^6$; $2,5 \cdot 10^5$ Om·sm təşkil edir.

CaGa_4Se_7 , CaIn_4Se_7 polikristal nümunələrinin elektrik keçiriciliyi uyğun olaraq $9 \cdot 10^{-8}$ $\text{Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$, $8,3 \cdot 10^{-8}$ $\text{Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$, müəyyən edilmiş və temperaturun artması ilə isə keçiricilik monoton azalır. 400 K temperatordan yuxarıda isə hər iki kristalda elektrik keçiriciliyi dəyişmir. Bu birləşmələr üçün qadağan olunmuş zolağın enerjisi hesablanmış, uyğun olaraq 1.84 eV və 1.38 eV müəyyən edilmişdir. CaGa_4Se_7 və CaIn_4Se_7 birləşmələrinin eyni zamanda Volt-Amper xarakteristikaları da ölçülmüşdür.

Ölçmə zamanı müəyyən edilmişdir ki, bu birləşmələrdə gərginliklə cərəyan şiddəti arasındakı asılılıq xətti xarakter daşıyır. Hər iki nümunə p - tip yarımkəçiricidirlər.

CaGa_2Te_4 və CaIn_2Te_4 birləşmələrinin Volt-Amper xarakteristikası öyrənilmiş və müəyyən edilmişdir ki, hər iki birləşmədə gərginliyin cərəyan şiddəti ilə asılılığı xətti xarakter daşıyır. 673 K temperatordan yüksəkdə isə kənara çıxma baş verir, yəni xətdə əyilmə başlayır. Aşqarların tam ionlaşdığı temperaturalarda elektrik keçiriciliyinin temperatordan asılılığı yürüklüyün temperatordan asılılığını müəyyən edir. Yüksək temperaturda donor aşqar tamamilə ionlaşmışdır və keçirici zonadakı elektronların konsentrasiyası temperatordan asılı olmur.

CaGa_2Te_4 və CaIn_2Te_4 birləşmələrinin bəzi elektrofiziki xassələri - elektrik keçiriciliyinin, termoelektrik hərəkət qüvvəsinin, xüsusi müqavimətinin və cərəyan şiddətinin temperatordan asılılığı öyrənilmişdir.

CaGa_2Te_4 və CaIn_2Te_4 birləşmələrinin elektrik keçiriciliyinin temperatordan asılılığı yarımkəçirici xarakterlidir. Hər iki birləşmədə qadağan olunmuş zonanın enini ΔE_0 məxsusi keçiricilik xəttinə çəkilmiş meyl bucağının tangensinə görə hesablanmış qiymət uyğun olaraq 1,24 eV və 1,10 eV-dur. 150-230 K temperaturda elektrik keçiriciliyinin qiyməti eksponensial artır, yüksək temperaturda isə elektrik keçiriciliyinin qiyməti zəif artır.

CaGa_2Te_4 və CaIn_2Te_4 birləşmələrinin 293 K temperaturda elektrik keçiriciliyin qiyməti uyğun olaraq $3,71 \cdot 10^{-8}$ $\text{Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$, $5,02 \cdot 10^{-7}$ $\text{Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$, 360 K temperaturda isə uyğun olaraq $6,25 \cdot 10^{-7}$ $\text{Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$, $2,38 \cdot 10^{-8}$ $\text{Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$ -dir.

293 K temperaturda bu birləşmələr üçün xüsusi müqavimətin qiyməti uyğun olaraq $\rho=3,14 \cdot 10^5$ Om·sm, $\rho=8 \cdot 10^6$ Om·sm və 360 K temperaturda isə $\rho=4,2 \cdot 10^5$ Om·sm, $\rho=7,4 \cdot 10^5$ Om·sm-dir.

CaGa_2Te_4 və CaIn_2Te_4 birləşmələrinin termo-e.h.q (α) tempe-

raturdan asılılığı öyrənilmişdir. Temperatur artdıqca termo-e.h.q-də artır və 293 K temperaturda CaGa_2Te_4 və CaIn_2Te_4 -ün termo-e.h.q uyğun olaraq $\alpha=650$ mkV/dər, $\alpha=760$ mkV/dər, 360 K temperaturda isə bu birləşmələrin termo-e.h.q. uyğun olaraq 825 mkV/dər, 725 mkV/dər. olmuşdur.

3. $(\text{InSe})_{1-x}(\text{CaSe})_x$ ($x=0,015; 0,025; 0,035$;) bərk məhlulunun elektrofiziki xassələri

$(\text{InSe})_{1-x}(\text{CaSe})_x$ $x=0.015, 0.025, 0.035$ tərkibli nümunələr ikiqat kvarts ampulada 5 qr miqdarında 1250 K temperaturda iki saat müddətində sintez edilmiş və yavaş soyudularaq, homogenləşmək üçün 850 K temperaturda 200 saat müddətində termiki emal edilmişdir.

Alınmış birləşmələrin ölçüləri $1,5 \times 0,5 \times 0,8 \text{ sm}^3$ düzbucaqlı paralelepiped şəklində almaz disk vasitəsilə nümunələrə bölünmüşdür. Tədqiqatda işıq şüasının c oxu boyunca kristalın həyəcanlandırılması şəraiti qəbul olunmuşdur. InSe əsasında alınmış bərk məhlulların termoelektrik hərəkət qüvvəsi 293-370 K temperatur intervalında öyrənilmişdir. Gərginlik elektronlarının 293-330 K intervalında səpilməsi haqqında fərziyyəimizi elektrik keçiriciliyinin temperatur asılılığına əsasən təsdiq etmək olar.

$(\text{InSe})_{1-x}(\text{CaSe})_x$ bərk məhlul ərintilərinin elektrik keçiriciliyinin (σ), termo-e.h.q.-nin (α), xüsusi müqavimətinin (ρ) və cərəyan şiddətinin temperatur asılılığı öyrənilmişdir.

InSe birləşməsinə 1,5; 2,5; 3,5 mol % CaSe əlavə edilmiş və miqdarın artmasından asılı olaraq onun keçiriciliyinin azalması müşahidə edilmişdir.

InSe birləşməsinin tərkibində CaSe əlavə etdikdə, kalsium selenid kristallarının indium selenidin layları arasına dolur, yəni deffektlərin dolması baş verir ki, nəticədə elektrik keçiriciliyi azalır.

Öyrənilmiş ərintilərin bərk məhlul sahələrində temperatur artdıqca elektrik keçiriciliyi artır, yəni bu ərintilər yarımkeçirici xassə daşıyırlar.

Elektrik keçiriciliyinin və Höll cərəyanının ölçülməsindən müəyyən olunmuşdur ki, $(\text{CaSe})_x(\text{InSe})_{1-x}$ bərk məhlul ərintiləri p-tip yarımkeçiricilərdir. 353 K temperaturda və standart şəraitdə ərintilərin elektrik keçiriciliyinin qiyməti uyğun olaraq $\sigma=6,24 \cdot 10^{-5} \text{ Om}^{-1} \text{ sm}^{-1}$, $2,85 \cdot 10^{-5}$ və $\sigma=5,33 \cdot 10^{-6} \text{ Om}^{-1} \text{ sm}^{-1}$, elektronların yürüklüyü isə $1,4 \text{ sm}^2/\text{V.san}$. təşkil edir.

350-450 K temperatur intervalında elektronların yürüklüyünün temperatur asılılığı $\mu=CT^{-P}$ düsturları ilə ifadə olunur. Burada C (sabit vuruq) $P=0,65-0,7$ intervalında qiymət alan sabit kəmiyyətdir. 350 K qiymətində isə məxsusi keçiricilik özünü göstərir və yüksək temperaturalarda elektrik keçiriciliyinin tipinin dəyişməsi müşahidə olunur.

$(\text{CaSe})_x(\text{InSe})_{1-x}$ bərk məhlul ərintiləri (1,5; 2,5; 3,5 mol % CaSe)

termoelektrik hərəkət qüvvəsinin temperaturdan asılılığı öyrənilmişdir. İndium selenid əsasında bu nümunələrin (1,5; 2,5; 3,5 mol % CaSe) standart şəraitdəki (298K) termoelektrik hərəkət qüvvəsinin qiyməti uyğun olaraq $\alpha=450$ mkV/dər, $\alpha=470$ mkV/dər və $\alpha=490$ mkV/dər təşkil edir.

Həmin ərintilərin 350K temperaturda isə termo-e.h.q-nin qiymətləri uyğun olaraq aşağıdakı kimidir: $\alpha=400$ mkV/dər, $\alpha=430$ mkV/dər və $\alpha=450$ mkV/dər. 320-350 K intervalında termo-e.h.q. (α) asılılığı mürəkkəbdir, lakin temperaturun artması ilə azalma meyli həmişə saxlanılır. Standart şəraitdə indium selenid əsasında əmələ gələn bərk məhlul nümunələri üçün uyğun gələn cərəyan şiddətinin qiyməti (1,5; 2,5; 3,5 mol % CaSe) nümunələr üçün uyğun olaraq $I=1,28 \cdot 10^{-5}$ A, $I=8,0 \cdot 10^{-6}$ və $I=6,5 \cdot 10^{-6}$, 350 K-də isə cərəyan şiddəti $I=1,6 \cdot 10^{-4}$ A, $I=1,2 \cdot 10^{-4}$ və $I=0,4 \cdot 10^{-4}$ olmuşdur.

Xüsusi müqavimətin temperatur asılılığı (1,5; 2,5; 3,5 mol % CaSe) tərkibli nümunələrin yarımqeçirici xassəyə malik olmasını göstərir və həmin ərintilərə uyğun gələn xüsusi müqavimətin qiyməti uyğun olaraq $17,9 \cdot 10^4$ Om·sm, $24,3 \cdot 10^4$ Om·sm, $27,2 \cdot 10^4$ Om·sm-dur.

4. Analoji olaraq $(\text{InTe})_{1-x}(\text{CaTe})_x$ ($x=0,015; 0,025; 0,035$) sistemində alınan bərk məhlul ərintilərinin elektrik keçiriciliyinin (σ) və termo-e.h.q.-nin (α), xüsusi müqavimətinin (ρ) və cərəyan şiddətinin temperatur asılılığı öyrənilmişdir.

$(\text{CaTe})_x(\text{InTe})_{1-x}$ ($x=0,015; 0,025; 0,035$) ərintilərinin 295 K və 360 K temperatur intervalında nümunələrinin elektrik keçiriciliyi ölçülmüşdür. 295 K temperaturda indium tellur əsasında (1,5; 2,5; 3,5 mol % CaTe) nümunələrin elektrik keçiriciliyi uyğun olaraq $\sigma=1,32 \cdot 10^{-2}$ Om⁻¹·sm⁻¹, $\sigma=1,18 \cdot 10^{-2}$ Om⁻¹·sm⁻¹ və $\sigma=7,36 \cdot 10^{-3}$ Om⁻¹·sm⁻¹-dir, 350 K-də isə $\sigma=4,23 \cdot 10^{-2}$, $\sigma=6,78 \cdot 10^{-2}$, $\sigma=7,88 \cdot 10^{-2}$ Om⁻¹·sm⁻¹ olmuşdur. $(\text{InTe})_{1-x}(\text{CaTe})_x$ ($x=0,015; 2-0,025; 3-0,035$ mol % CaTe) ərintilərinin termoelektrik hərəkət qüvvəsinin temperaturdan asılılığı öyrənilmişdir.

$(\text{CaTe})_x(\text{InTe})_{1-x}$ ($x=0,015; 0,025; 0,035$) ərintilərin termo-e.h.q-nin temperaturdan asılılığı da bərk məhlul ərintilərinin yarımqeçirici olduğunu göstərir.

295 K temperaturda 1,5 mol % CaTe tərkibli ərintinin t.e.h.q $\alpha=82,5$ mkV/dər, 2,5 mol % CaTe tərkibli ərintinin t.e.h.q –i $\alpha=86,4$ mkV/dər və 3,5 mol % CaTe tərkibli ərintinin t.e.h.q – $\alpha=93,7$ mkV/dər qiymətləri almışdır. Qeyd edilən tərkibli ərintilərin temperatur asılılığı zamanı müəyyən edilmişdir ki, xüsusi müqavimət temperaturun artması ilə azalır.

5. CaInSe_2 , CaGaSe_2 , CaInTe_2 və CaGaTe_2 birləşmələrinin fotoelektrik xassələri

Birləşmələrin fotokeçiriciliyinin tədqiqi həyəcanlandırıcı monoxromatik şüanın intensivliyinin modulyasiya olunması şəraitində aparılmışdır. Bu zaman istifadə olunan 85 Hs modulyasiya tezliyinə uyğun işıq şüasının impulsunun davam etmə müddəti stasionar cərəyanın generasiya və rekombinasiya müddətindən çox böyük olmuşdur.

$\text{CaGaSe}_2(\text{Te}_2)$ və $\text{CaInSe}_2(\text{Te}_2)$ birləşmələrinin Lüks-Amper asılılığı öyrənilmişdir. $\text{CaGaSe}_2(\text{Te}_2)$ və $\text{CaInSe}_2(\text{Te}_2)$ birləşmələrində tarazlıqda olmayan cərəyan daşıyıcılarının yaşama müddəti "ışıq zərbəsi" zamanı fotocərəyanın kinetikasının öyrənilməsi və işığın, impulslar vasitəsilə həyəcanlanması yolu ilə təyin olunmuşdur. Rekombinasiya mexanizmləri isə CaGaSe_2 , CaGaTe_2 və CaInSe_2 , CaInTe_2 birləşmələrinin Lüks-Amper xarakteristikalarının (LAX) tədqiqi zamanı müəyyən edilmişdir. Fotokeçiriciliyin relaksasiyaları yavaş və sürətli rekombinasiya mərkəzləri vasitəsilə baş verir.

CaGaSe_2 və CaGaTe_2 kristallarının 140 K- 400 K temperatur intervalında fotocərəyanın temperatur asılılığından məlum olmuşdur ki, kristal 0,8—1, 55 eV enerji intervalında ftohəssaslığa malikdir. Kristalın temperaturu 300-dən 140K-dək azaldıqda spektrin maksimumunun intensivliyi ≈ 3 dəfə artmışdır.

Spektrlərin uzundalğalı oblastının eksponensial qanuna tabe olmasını nəzərə alaraq Moss kriteriyasına uyğun olaraq kristalın qadağan olunmuş zonasının eni üçün 140 K və 300 K temperaturalara uyğun 1, 96 və 1,61 eV qiymətləri alınır.

Buradan qadağan olunmuş zonanın eninin termiki əmsalı üçün $\delta E_d/\delta T = -3,9 \cdot 10^{-4}$ eV/K qiyməti tapılmış olur.

Otaq temperaturundan aşağıda CaGaSe_2 və CaInSe_2 kristallarının elektrik keçiriciliyi istilik hesabına 196 K-dən yuxarıda tamamilə ionlaşan dayaz donor səviyyəsinin elektronları ilə şərtlənir.

Nəzərə alsaq ki, qeyri - tarazlıqda olan yükdaşıyıcıların yaşama müddəti CaGaSe_2 və CaInSe_2 kristallarında uyğun olaraq $3.5 \cdot 10^{-7}$ - $8 \cdot 10^{-7}$ saniyə təşkil edir, deməli bu kristallar əsasında işləyə bilən yüksək tezlikli, fotoelektrik çeviriciləri hazırlamaq mümkündür.

6. $\text{CaGa}_2\text{Se}_4(\text{Te}_4)$ və $\text{CaIn}_2\text{Se}_4(\text{Te}_4)$ birləşmələrinin optiki xassələri

CaGa_2Se_4 birləşməsinin Lüks-Amper xarakteristikasını və fotokeçiriciliyinin tədqiq etmək üçün MBII-12y monoxromatorundan istifadə edilmiş, işıq diapazonu 2000-dən 25000 nm olmuşdur. Işıqlandırıcı kimi civəli lampadan və közərmə lampasından istifadə edilmişdir.

CaGa₂Se₄ birləşməsinin monokristalının 100K və 300K temperaturda fotokeçiriciliyi öyrənilmişdir. CaGa₂Se₄ birləşməsinin Lüks-Amper xarakteristikası da öyrənilmişdir. Kiçik intensivlikli işıqda Fermi səviyyəsinin rekombinasiyası yalnız bir tiplidir, elektronların və deşiklərin eyni vaxtda tutulması kəşimədə baş verir. İkinci tip səviyyə daha dərinədə olur ki, onu da səviyyənin rekombinasiyası hesab etmək olar.

Spektrin 300-1000 nm dalğa uzunluğu intervalında otaq temperaturunda CaGa₂Se₄ və CaGa₂Te₄ birləşmələrinin fotokeçiriciliyi öyrənilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, fotokeçiricilik maddənin təbiətindən və eyni zamanda onun alınma texnologiyasından asılıdır.

CaGa₂Se₄ birləşməsinin dalğa uzunluğu $\lambda=400-527\text{nm}$ -dək artdıqda, fotokeçiriciliyin qiyməti $20 \cdot 10^{-10}$ A-dən $80 \cdot 10^{-10}$ A -ə dək artır. CaGa₂Te₄ birləşməsinin də fotokeçiriciliyinin qiyməti də CaGa₂Se₄ birləşməsinin fotokeçiriciliyinin qiymətinə yaxındır. Ancaq CaGa₂Te₄-ün fotokeçiriciliyinin maksimal qiyməti $\lambda=850$ nm dalğa uzunluğunda baş verir.

CaIn₂Se₄ birləşməsi üçün fotocərəyanın maksimal qiyməti $\lambda=600$ nm, CaIn₂Te₄ birləşməsi üçün isə $\lambda=1070$ nm dalğa uzunluğunda baş verir. CaInSe₂ və CaIn₂Se₄ birləşmələrinin qadağan olunmuş zolağın eni hesablanmış və uyğun olaraq 1,57 və 1,71 eV olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, CaGa₂Se₄ və CaGa₂Te₄ birləşmələri yüksək ftohəssas xassəli olduqları üçün onlar fotorezistorların hazırlanmasında istifadə oluna bilərlər.

7. (In₂Se₃)_{1-x}(CaSe)_x və (CaIn₂Se₄)_{1-x}(CaSe)_x (x=0.015;0.025;0.035) bərk məhlul ərintilərinin fotoelektrik xassələri

(In₂Se₃)_{1-x}(CaSe)_x və (CaIn₂Se₄)_{1-x}(CaSe)_x (x=0.015;0.025;0.035) bərk məhlul nümunələrinin ftohəssaslığının spektral paylanması öyrənilmişdir.

(In₂Se₃)_{1-x}(CaSe)_x sistemində 2,5 mol % CaSe tərkibli ərintidə maksimal fotocərəyan 950 nm dalğa uzunluğunda baş verir. (In₂Se₃)_{1-x}(CaSe)_x (x=0.015;0.025;0.035) yarımkeçirici bərk məhlulun qadağan olunmuş zolağının eni uyğun olaraq 1.68 eV, 1,74 eV və 1,77 eV qiymət alır.

(CaIn₂Se₄)_{1-x}(CaSe)_x sisteminin 1,5 % CaSe olan nümunəsinin maksimal həssaslığı 580 nm; spektral həssaslıq sahəsi isə 600-650 nm-dir. Qaranlıqdakı müqavimətin işıqdakı müqavimətə nisbəti 100 lk-də $R_{qram}/R_{i\dot{s}}=2,2 \cdot 10^2$; 1500 lk-də isə $R_{qram}/R_{i\dot{s}}=4 \cdot 10^4$, ftohəssaslığı isə uyğun olaraq 18,2 mkA/lmV (293 K, 1500 lk-də) və 14,8 mkA/lmV (293K, 12,5 lk-də).

(CaIn₂Se₄)_{1-x} (CaSe)_x ərintilərində CaSe-nin mol % artdıqca ftohəs-

sashğı azalır. $(\text{CaIn}_2\text{Se}_4)_{1-x}\text{CaSe}_x$ ərintilərində 1.5-3.5 mol % CaSe ərintilərinə uyğun gələn dalğa uzunluqları 650-750 nm sahədə dəyişmiş, nümunədən keçən maksimal fotocərəyanın qiyməti isə uyğun olaraq $2.98 \cdot 10^{-8}$ A, $2.82 \cdot 10^{-8}$ A və $2.75 \cdot 10^{-8}$ A olmuşdur.

8. $(\text{CaIn}_2\text{Te}_4)_{1-x}(\text{CaTe})_x$ ($x=0.015;0.025;0.035$) bərk məhlul ərintilərinin 293 K temperaturda fotoelektrik xassələri

CaIn_2Te_4 birləşməsi əsasında alınmış 1,5 ; 2.5 və 3.5 mol % CaTe bərk məhlul ərintilərinin 293 K temperaturda fotocərəyanın dalğa uzunluğundan asılılığı öyrənilmişdir. Ölçmələr 100 V işçi gərginlikdə və $5.9 \cdot 10^{-3}$ lm işıq selində aparılmışdır.

Tərkibində 1.5 mol %, 2.5 mol %, 3.5 mol % CaTe olan nümunələrin uyğun olaraq maksimal fəthəssashğı 950 , 992, 1040 nm, spektral həssashlıq sahəsi isə 800-1100 nm olmuşdur. Qaranlıqdakı müqavimətin işıqdakı müqavimətə nisbəti uyğun olaraq (100 lk-də) $R_q/R_i=991$; $R_q/R_i=977$ və $R_q/R_i=972$ olmuşdur.

9. CaGaSe_2 , CaGa_2Se_4 , CaGaTe_2 və CaGa_2Te_4 kristallarında fotolüminessensiya hadisəsi

Kalsium və qallium yarımqrupu elementlərinin xalkogenidləri əsasında alınmış üçlü $\text{CaGa}(\text{In}) X_2$ və $\text{CaGa}_2(\text{In}_2)X_4$ müxtəlif aktivatorların təsirinədən yüksək lüminessensiya xassələri göstərilir. Bizim tərəfimizdən $\text{CaGa}(\text{In})X_2$ və $\text{CaGa}_2(\text{In}_2)X_4$ tərkibli birləşmələrin lüminessensiya xassələri tədqiq edilmişdir.

CaGaSe_2 və CaGa_2Se_4 birləşmələrinin 300 K temperaturda fotolüminessensiyasının spektral asılılığı öyrənilmişdir. Kristalın 0,8 və 0,26 Vt orta gücə malik lazer şüası ilə həyəcanlandırıldığı halda şüalanma spektrləri yaranır. Yüksək həyəcanlandırma halında CaGaSe_2 birləşməsinin şüalanma spektrinin uzun dalğa kənarında maksimumu 1,065 eV-də yerləşən eksiton piki müşahidə olunur. Digər şüalanma zonası 1,268 eV ətrafında yerləşir.

CaGa_2Se_4 birləşməsinin 100 və 300K temperaturlarda fotolüminessensiyasının spektral asılılığı öyrənilmişdir. CaGa_2Se_4 kristalı üçün sahəsi $1,2 \text{ sm}^2$ və qalınlığı 80 mkm olan təbəqənin müqaviməti 10^{12} Om tərtibində olmuşdur. İntensivliyi 180 Lk olan ağ işıqla işıqlandırıldıqda müqavimət 10^7 Om-a qədər azalmışdır.

Orta gücü 1,05 Vt və 293 K temperaturdakı CdSe (3), CaGa_2Te_4 (2), CaGaTe_2 birləşmələrinin nazik təbəqəsinin fotolüminessensiya spektrinin maksimumları əsasən $I=1; 5; 8\text{eV}$ enerjilərində yerləşən şüalanma zolaqları

ilə formalaşmışdır. CdSe birləşməsinin fotolüminessensiyasının şüalanırma diapazonu CaGaTe_2 və CaGa_2Te_4 birləşmələrinə nisbətən daha genişdir, müqayisə üçün verilmiş) birləşməsinin fotolüminessensiyasının şüalandırma diapazonu CaGaTe_2 və CaGa_2Te_4 birləşmələrindən daha genişdir, ancaq aldığımız birləşmələrin şüalanmanın uzun dalğa kənarında eksitonların maksimum piki CdSe-dən yüksəkdir.

Təcrübi olaraq müəyyən edilmişdir ki, CaGaSe_2 , CaGa_2Se_4 birləşmələrinin lüminessensiyası CaGaTe_2 və CaGa_2Te_4 birləşmələrinə nisbətən yüksəkdir. Bu birləşmələrə cüzi miqdarda (hər 5q. nümunəyə) $0.02-0.04 \text{ q Nd}^{3+}$, Eu^{2+} , Ce^{3+} əlavə etdikdə ərintilərin lüminessensiyası $77-360 \text{ K}$ temperaturda $5-8$ dəfə artır. Qeyd edilən lüminessensiya xassəli materiallar işıq lüminoforların hazırlanmasında istifadə oluna bilərlər.

ƏSAS NƏTİCƏLƏR

1. Fiziki-kimyəvi analizin kompleks metodları (DTA, MQA, RFA və mikrobərəkliyin və sıxlığın təyini) vasitəsilə CaSe-Ga-Se , CaTe-Ga-Te , Ca-In-Se və Ca-In-Te üçlü sistemlərinin daxili kəsiklərində baş verən kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri, faza əmələgəlmə tədqiq edilmiş və onların faza diaqramları qurulmuşdur. Hər dörd üçlü sistemin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmaqla, yeni nəticələr alınmışdır.

2. CaSe-Ga-Se kvaziüçlü sisteminin doqquz daxili GaSe-CaSe , $\text{Ga}_2\text{Se}_3\text{-CaSe}$, $\text{GaSe-CaGa}_2\text{Se}_4$, $\text{Se-CaGa}_2\text{Se}_4$, $\text{GaSe-CaIn}_4\text{Se}_7$, $\text{Se-CaGa}_4\text{Se}_7$, $\text{CaGaSe}_2\text{-CaGa}_2\text{Se}_4$, Ga-CaGaSe_2 , Ga-CaSe kəsikləri tədqiq edilmiş və kvaziüçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur. Sistemdə 10 fazanın kristallaşma sahələri öyrənilməklə, mono- və nonvariant tarazlıq nöqtələrinin koordinatları və temperaturları müəyyən edilmişdir. Üçlü sistem daxilində üç CaGaSe_2 , CaGa_2Se_4 və CaGa_4Se_7 tərkibli üçlü birləşmələrin əmələ gəldiyi təsdiq edilmişdir.

3. CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sisteminin aşağıdakı kəsiklərində(10): GaTe-CaTe , $\text{Ga}_2\text{Te}_3\text{-CaTe}$, $\text{GaTe-CaGa}_2\text{Te}_4$, $\text{Te-CaGa}_2\text{Te}_4$, $\text{CaGaTe}_2\text{-CaGa}_2\text{Te}_4$, $\text{GaTe-CaGa}_4\text{Te}_7$, $\text{Se-CaGa}_4\text{Te}_7$, Ga-CaTe , Ga-CaGaTe_2 , $\text{CaGa}_2\text{Te}_4\text{-Ca}_2\text{Te}_3$ kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri tədqiq edilmiş və onların faza diaqramları qurulmuşdur. Tədqiq olunmuş bu kəsiklər əsasında CaTe-Ga-Te kvaziüçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur. Kvaziüçlü sistemdə baş verən peritektik çevrilmələr, mono- və nonvariant tarazlıq reaksiyaları öyrənilməklə, fazalar sərhədləri müəyyən edilmişdir.

4. Ca-In-Se üçlü sistemi 8 kvazibinar kəsiklər hesabına 9 tabeli

üçbucaqlara Ca-CaSe-Ca₃In, CaSe-Ca₃In-CaIn, CaSe-CaIn-CaIn₂, CaSe-CaIn₂-In, In-CaSe-InSe, CaSe-InSe-CaIn₂Se₄, InSe-CaIn₂Se₄-In₂Se₃, CaSe-CaIn₂Se₄-Se və In₂Se₃-CaIn₂Se₄-Se bölünmüşdür. Sistemdə peritektik çevrilmələrlə bağlı olaraq, Ca-In-Se üçbucağında qarşılıqlı təsirin xarakteri tədqiq edilmişdir. Tədqiq edilmiş kəşidlərdən alınmış təcrübə nəticələrinə və ikili sistemlər haqqında ədəbiyyat məlumatlarına əsasən Ca-In-Se üçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur.

5. Ca-In-Te üçlü sistemində də selenidli sistemdə olduğu kimi 8 kvazibinar kəşiklər CaTe-Ca₃In, CaTe-CaIn, CaTe-CaIn₂, CaTe-InTe, In-CaTe, CaTe-In₂Te₃, CaIn₂Te₄-InTe, Se-CaIn₂Te₄ tədqiq edilmiş və onların faza diaqramları qurulmuşdur. Selenidli sistemdən fərqli olaraq, CaTe-In₂Te₃ sistemində yalnız bir CaIn₂Te₄ tərkibli bir birləşmənin əmələ gəldiyi müəyyən edilmişdir. CaSe-In₂Se₃ sistemində isə CaIn₂Se₄ və CaIn₄Se₇ tərkibli birləşmələrin olduğu aşkar edilmişdir. Səkkiz daxili kəşiklərin tədqiqi nəticəsində Ca-In-Te üçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur.

6. İlk dəfə olaraq, tədqiq edilən CaSe-Ga-Se, CaTe-Ga-Te, Ca-In-Se və Ca-In-Te sistemlərdə alınmış üçlü birləşmələrin sintez texnologiyası və monokristallarının alınmasının təcrübə yolla alınma şəraiti öyrənilmişdir. Qazdaşıyıcı kimyəvi reaksiya vasitəsilə optiki ölçmələr və kristalloqrafik tədqiqatlar üçün yararlı üçlü birləşmələrin CaGa₂Se₄(Te₄), CaIn₂Se₄(Te₄) monokristalları yetişdirilmişdir; (GaSe)_{1-x}(CaSe)_x, (GaTe)_{1-x}(CaTe)_x, (InSe)_{1-x}(CaSe)_x və (InTe)_{1-x}(CaTe)_x bərk məhlul ərintilərinin monokristalları Bricman-Stokbarger metodu ilə yetişdirilmiş, qəfəs parametrləri hesablanmış və fiziki-kimyəvi xassələri öyrənilmişdir. CaInSe₂ birləşməsinin 520-560°C temperatur intervalında α - CaInSe₂ ↔ β- CaInSe₂ faza keçidinin olduğu müəyyən edilmişdir.

7. Rentgenoqrafik analiz metodunun nəticələrinə əsasən CaSe-Ga-Se (Te) və Ca-In-Se (Te) sistemlərində alınmış birləşmələrin kristal quruluşlarının tipləri müəyyən edilmiş və onların qəfəs parametrləri hesablanmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, CaGa₂Se₄, CaGa₄Se₇, CaGa₄Te₇, CaInSe₂, CaIn₄Se₇, CaIn₂Se₄, CaInTe₂ birləşmələri rombik sinqoniyada, CaGaSe₂, CaGaTe₂, CaGa₂Te₄ birləşmələrini tetraqonal və CaIn₂Te₄ birləşməsi isə heksaqonal sinqoniyada kristallaşır.

8. Ca-Ga-Se(Te) və Ca-In-Se(Te) sistemlərində alınmış üçlü birləşmələrin elektrofiziki xassələri tədqiq edilmişdir.

- CaGaSe₂, CaGaTe₂, CaInSe₂ və CaInTe₂ birləşmələrin elektrik keçiriciliyinin, termo-e.h.q-nin və xüsusi müqavimətinin temperaturdan asılılığı öyrənilmiş və müəyyən edilmişdir ki, alınmış birləşmələrin hamısı

yüksək müqavimətli yarımkeçirici xassəli materiallardır. Yuxarıda göstərilən birləşmələrin elektrik keçiriciliyi $S \rightarrow Se \rightarrow Te$ sırası istiqamətdə artır, xüsusi müqaviməti və qadağan olunmuş zolağın eni (ΔE) uyğun olaraq azaldığı müəyyən edilmişdir.

- $CaGa_2Se_4$, $CaGa_2Te_4$, $CaIn_2Se_4$ və $CaIn_2Te_4$ birləşmələrinin elektrik keçiriciliyinin, termo-e.h.q-nin və xüsusi müqavimətinin temperaturdan asılılığı öyrənilmişdir. Qallium tərkibli birləşmələrin elektrik keçiriciliyi, indium tərkibli birləşmələrin elektrik keçiriciliyindən xeyli kiçik olduğu müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, istər $Ga \rightarrow In$, istərsə də $S \rightarrow Se \rightarrow Te$ sırasında elektrik keçiriciliyi yarımkeçiricilərə xas olaraq artır.

9. $(InSe)_{1-x}-(CaSe, CaTe)_x$ və $(InTe)_{1-x}-(CaTe)_x$ ($x = 0,01; 0,02; 0,04$) bərk məhlul ərintilərinin 20-120°C temperatur intervalında elektrik keçiriciliyinin, termo-e.h.q-nin və xüsusi müqavimətinin temperaturdan asılılığı öyrənilmişdir. Alçaq müqavimətli $InSe$ və $InTe$ birləşmələrinə yüksək müqavimətli $CaSe$, $CaTe$ birləşmələrini əlavə etdikdə elektrik keçiriciliyinin azalması və xüsusi müqavimətlərinin artması müəyyən edilmişdir. Bərk məhlul ərintiləri termorezistorların hazırlanmasında istifadə oluna bilərlər.

10. $Ca-Ga-Se(Te)$ və $Ca-In-Se(Te)$ sistemlərində alınmış $CaGa_2Se_4$, $CaGa_2Te_4$, $CaIn_2Se_4$ və $CaIn_2Te_4$ üçlü birləşmələrin fotoelektrik keçiriciliyinin spektral asılılığı və Volt-Amper xarakteristikası tədqiq edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, qeyd edilən birləşmələr spektrin 400-1300 nm dalğa uzunluğunda yüksək fəthəssas materiallardır.

11. İlkin olaraq, $CaIn_2Se_4$ birləşməsinin fotoelektrik keçiriciliyinin spektral asılılığı tədqiq edilmişdir. Sonra isə $(CaIn_2Se_4)_{1-x}(CaSe)_x$ ($x=0,015; 0,025; 0,035$) tərkibli ərintilərin fotoelektrik keçiriciliyinin dalğa uzunluğundan asılılığı öyrənilmiş və nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu nümunələr spektrin görünmə oblastında fəthəssasdırlar. Müəyyən edilmişdir ki, $CaIn_2Se_4$ birləşməsi əsasında alınmış bərk məhlul ərintilərinin fotoelektrik keçiriciliyi, $CaIn_2Se_4$ birləşməsinin fotokeçiriciliyindən xeyli yüksəkdir. Qeyd edilən fəthəssas nümunələr yüksək müqavimətli materiallar olduğu üçün, onlardan fotorezistor kimi fotoelektronikada yer və kosmik müşahidə stansiyalarının elektrolüminesent qurğularının intensivliyini idarə etmək, həmçinin yüksək həssaslığa malik olan fotoqəbulədicilərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

12. a) $CaIn_2Te_4$ birləşməsinin fotokeçiriciliyini artırmaq məqsədilə $(CaIn_2Te_4)_{1-x}(CaTe)_x$ ($x=0,015; 0,025, 0,035$) bərk məhlul ərintiləri sintez edilmiş və onların fotokeçiriciliyinin spektral asılılığı öyrənilmişdir. Nəti-

cədə müəyyən edilmişdir ki, CaIn_2Te_4 birləşməsinə 2,5 mol % CaTe əlavə edildikdə fotocərəyan maksimum qiymət almışdır.

b) CaGaSe_2 , CaGa_2Se_4 , CaGaTe_2 və CaGa_2Te_4 kristallarında fotolüminessensiya hadisəsi öyrənilmiş və müəyyən edilmişdir ki, CaGaSe_2 , CaGa_2Se_4 birləşmələrinin lüminessensiyası CaGaTe_2 və CaGa_2Te_4 birləşmələrinə nisbətən yüksəkdir. Bu birləşmələrə (5q) az miqdarda 0.02-0.04 q Nd^{3+} , Eu^{2+} , Ce^{3+} əlavə etdikdə ərintilərin lüminessensiyası 77-360 K temperaturda 5-8 dəfə artır. Alınmış nəticəyə əsasən $\ln\Upsilon \sim 10^3 / T$ arasındakı asılılıq müxtəlif temperaturalarda öyrənilmiş ($\Upsilon = 0.1-10$ ms) və lüminessensiya mərkəzlərinin aktivləşmə enerjisi hesablanmışdır ki, bu 0.18–0.24 eV arasında dəyişir. Bu dəyişmə maddələrin xassələrindən asılıdır, yəni selenidlərdə çox, telluridlərdə isə azdır. Qeyd edilən lüminessent xassəli materiallar işıq lüminoforların hazırlanmasında istifadə oluna bilərlər.

Dissertasiya işinin əsas nəticələri aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

1. Yagubov N.I, Guliyev T.N, Rustamov P.G, Aziziov E.T Interaction studies in CaS- Ga_2S_3 system //Mat.res.Bull. printed in the USA (pergamon press PLC) 1990.V. 25. p. 271-276.
2. Ягубов Н.И., Ахмедов Н.Ф. Фотоэлектрические свойства халькогаллатов и халькоиндатов щелочноземельных элементов типа $\text{A}^{\text{II}}\text{B}^{\text{III}}\text{C}_4^{\text{VI}}$ // 3-я Всесоюз. Конференция «Материальное развитие халькогенидных полупроводников» (тех-долк.) ЧГЦ, Черновцы. 1991. с.65.
3. Гейдаров Б.А., Ягубов Н.И. Исследование и получение монокристаллов соединений GaS , GaSe , GaTe в системах типа $\text{A}_2^{\text{III}}\text{B}_3^{\text{VI}}\text{-A}_1^{\text{II}}$, где ($\text{A}^{\text{III}}\text{-Ga}$; $\text{B}^{\text{VI}}\text{-S, Se, Te}$) // Qeyri-üzvi və fiziki kimyanın müasir problemləri . Elm. Nəşri. 1998. с. 150-154.
4. Гейдаров Б.А. Ягубов Н.И. Получение монокристаллов GaS , GaSe , GaTe с участием хлора. // Qeyri-üzvi və fiziki kimyanın müasir problemləri. Elm. Nəş. 1998. с. 154-159.
5. Ягубов Н.И. Получение и исследование физико-химических свойств соединений типа BaGa_2Se_4 , SrGa_2Se_4 , CaGa_2Se_4 // Bakı Dövlət Universitetinin 80 illiyinə həsr olunmuş təlim-metodiki konfransı. Bakı. 2000. с.112.
6. Ягубов Н.И., Гамидова Л.Ф., Гаджиева С.Р., Алиева С.А., Мамедова Л.А. Исследование и физико-химическое взаимодействие системы $\text{Ga}_2\text{S}_3\text{-BaS}$ // Bakı Universitetinin xəbərləri 2001. №3. s. 12-15.
7. Ягубов Н.И., Гаджиева С.Р., Джабиева Н.Э., Абасова Д.Р. Неко-

- торые физические свойства AB_2X_4 (где A-Ca, Sr, Ba; B-Ga, In; X-S, Se, Te) // BDU-nun Gənc kimyaçı I Respublika elmi konfransı. Bakı. 2001. c. 15-16.
8. Yagubov N.I, Ilyasov T.M, Akhmedov E.I. , Aliyev T.A. Syntesis and some phsico – Chemical properties of f-element contributing classes // 38-th IUPAC congress world chemistry, Brisbane, Australia. 1-6 July. 2001. p.30.
  9. Ягубов Н.И., Гаджиева С.Р., Абасова Д.Р. Physico – chemical investigation of the base – In_2Se_3 system // XIV Ulusal Kimya Kongresi. Türkiyə .Koniya. 2002. s.538.
  10. Ягубов Н.И., Гаджиева С.Р., Абасова Д.Р., Джабиева Н.Э. Photorconductor of elements AB_2X_4 (где A-Ca, Sr, Ba; B-Ga, In; X-S, Se, Te) // XIV Ulusal Kimya Kongresi. Koniya. Türkiyə .2002. s.522.
  11. Сафаров В.Г., Магеррамов Э.М., Ягубов Н.И., Фотоэлектрические свойства кристаллов $CaGa_2Se_4$ // Bakı universtetinin xəbərləri, Bakı. 2003. №4. s. 125-128.
  12. Əliyev İ.İ., Yaqubov N.İ., Musayeva R.L., Sadıqov F.M. Ga_2Te_3 -CaTe sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri // Kimya Problemləri jurnalı. 2007. № 1. s. 182-183.
  13. Yaqubov N.İ., Musayeva R.L., Agamedova.Y.B, $A_4Ga_2S_7$ (A_4 -Ca, Sr, Ba) birləşmələrinin xassələri. // Fiziki-kimyəvi analiz və qeyri-üzvi materialşünaslıq. Respublika elmi konfransı. Bakı. 2007.s.109-112.
  14. Yaqubov N.İ., Musayeva R.L., Babayeva B.U. Синтез и фотолюминесценция соединений $MeGa_2S_4$ // Kimyəvi birləşmə sintez və çevrilmələri III Respublika elmi konfransı. Bakı . BDU Nəşr. 2007. s. 49-50.
  15. Yaqubov N.İ., Musayeva R.L., Əliyev İ.İ. InSe-CaSe sisteminin sintezi və faza diaqramı // MAEA-nın müxbir üzvü H.X.Əfəndiyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı. 2007. s.77.
  16. Musayeva R.L., Yaqubov N.İ., Əliyev İ.İ., Sadıqov F.M. Ca-In-Se üçlü sisteminin In-CaSe və In-CaInSe₂ kəşiklərinin tədqiqi. // Kimya Problemləri jurnalı 2008. № 1. s.137-140.
  17. Yaqubov N.İ., Hacıyeva S.P BaSe – In_2Se_3 sisteminin fiziki – kimyəvi tədqiqi // Ümummillı lider Heyər Əliyevin 85 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konferansının materialları, Bakı. 7-8 may, 2008. s 19.
  18. Yaqubov N.İ., Hacıyeva S.P. $Ba_2B_2C_5$ (B-Ga, In; C-S Se) – tip birləşmələrin alınması və bəzi fiziki – kimyəvi xassələrin tədqiqi // Ümummillı lider Heyər Əliyevin 85 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konferansının materialları, Bakı 7-8 may, 2008. s. 23-24.

19. Ягубов Н.И., Гаджиева С.Р., Агаммедова Е.Б., Физико – химическое исследование в системе $\text{SrTe-Ga}_2\text{Te}_3$ // Всероссийская Конференция «Химия твердого тела и функциональные материалы. Екатеринбург 2008. с.88.
20. Ягубов Н. И., Бинятова Л.А., Мамедова Й.А. Некоторые физико – химические свойства соединения $\text{CaIn}_2\text{Se}_3\text{S}$ // XI Respublika konfransı. Fiziki-kimyəvi analiz və qeyri-üzvi materialşünaslıq. Bakı. 2009. s.80-83.
21. Əliyev İ.İ., Musayeva R. İ., Yaqubov N. İ., Sadıqov F. M. $\text{Se-CaIn}_2\text{Se}_4$ sistemində faza tarazlığı // Kimya Problemləri Jurnalı. 2009. № 1. c. 106-109.
22. Алиев И.И., Мусаева Р.Л., Ягубов Н.И., Садыгов Ф.М., Исмаилов Ф.И. Характер взаимодействия в системе InSe-CaSe // Журн. Неорган. химии, 2009, т. 54 №8 с.1398-1400.
23. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Мусаева Р.А. Фазовые равновесия в системе $\text{CaInSe}_2\text{-CaIn}_2\text{Se}_4$. // Азербайджанский химический журнал. 2009. №1, с.60-64.
24. Hacıyeva S.R., Ягубов Н.И., Мусаева Р.А. $\text{CaSe-In}_2\text{Se}_3$ sisteminin tədqiqi. // BDU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları. Bakı. 2009. s.138-139.
25. Əliyev İ.İ., Musayeva R.İ., Yaqubov N.İ., Sadıqov F.M. $\text{Se-CaIn}_4\text{Se}_7$ sistemində faza tarazlığı // BDU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları. Bakı. 2009. s.337-338.
26. Рамазанов В.С., Алиев И.И., Алиев О.М., Ягубов Н.И., -Тройные стеклообразные и кристаллические оксихалькогенидные соединения в системах $\text{A}^{\text{III}}\text{-B}^{\text{V}}\text{-C}^{\text{VI}}$, Bakı. BDU nəşr. 2010.120 s.
27. Yaqubov N. İ., İbrahimova F.E., Quliyeva S.Ə. Se-SrInSe_2 sistemində faza tarazlığı // Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş doktorant, magistr və gənc tədqiqatçıların IV Respublika Elmi Konfransı. Bakı. 2010. s.136.
28. Musayeva R.İ., Əliyev İ.İ., Yaqubov N.İ., Sadıqov F.M. “ InTe-CaTe sisteminin ərintilərinin sintezi və tədqiqi. // Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş doktorant, magistr və gənc tədqiqatçıların IV Respublika Elmi Konfransı. Bakı. 2010. s.12.
29. Əliyev İ.İ., Yaqubov N.İ., Şahbazov M.H., Musayeva R.L. Ca-In-Se sisteminin $\text{InSe-CaIn}_4\text{Se}_7$ kəsiyinin tədqiqi // Azərb.Kimya jurnalı. 2011. №1. c.94-97.
30. Hacıyeva S.R., Yaqubov N.İ., İbrahimova F.E., Quliyeva S.Ə. ABC_2

- (A-Ca,Sr,Ba; B-Ga,In; C-S,Se) birləşmələrinin alınması və bəzi fiziki xassələrinin tədqiqi // *Azərbaycan Kimya jurnalı*. 2011. № 1. s.217-219.
31. Ибрагимова Ф.Е., Ягубов Н.И., Искаков Р.Г. «Взаимодействие в системе SrSe-InSe // *Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş doktorant, magistr və gənc tədqiqatçıların V Respublika Elmi konfransı*. Bakı. 2011. s.48.
  32. Musayeva R.L, Əliyev İ.İ., İsmayilov F.İ., Yaqubov N.İ., Sadiqov F.M. $(\text{InSe})_{1-x}(\text{CaSe})_x$ ($x= 0,01-0,04$) bərk məhlullarının elektrofiziki xassələrinin tədqiqi // *Akademik T.N.Şaxtaxtinskiyin 85 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransı*. Bakı. 2011. s.50-51.
  33. Yaqubov N.İ. $\text{CaInTe}_2\text{-CaIn}_2\text{Te}_4$ sistemində faza tarazlığı // *Kimya Problemləri jurnalı*. 2012. № 1. s.110-115.
  34. Yaqubov N.İ. $\text{InTe-CaIn}_2\text{Te}_4$ sistemində faza tarazlığı // *Az.Kimya jurnalı*. 2012. №1. s.100-105.
  35. Yaqubov N.İ. In-CaInTe_2 sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri // *BDU-nun xəbərləri (təbiət elmləri)*. 2012. № 2. s.18-23.
  36. Ханмагомедов Э., Ягубов Н.И. Исследование в системе $\text{CaSe-Ga}_2\text{Se}$ // *Ümummilli lider H.Əliyev anadan olmasının 89-cü il həsr olunmuş Kimyanın aktual problemləri. VI Resp.konf., Bakı*. 2012. s.27-28.
  37. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Мусаева Р.Л. Исследование характера взаимодействия в тройной системе Ca-In-Se // *Материалы VI Всероссийск.конф. Физико-химические процессы в конденсированных средах и на межфазных границах*. Воронеж. 2012. с.389-390.
  38. Əliyev İ.İ., Yaqubov N.İ., Məmmədova N.A. $\text{Ca}_3\text{In-CaSe}$ sisteminin fiziki-kimyəvi tədqiqi // *Kimya Problemləri jurnalı*. 2013. № 4. s.432-436.
  39. Yaqubov N.İ., Aliyev İ.İ., Vəliyev V.Q. $\text{CaIn}_2\text{-CaSe}$ sistemində faza tarazlığı // *Kimya Problemləri jurnalı*. 2013. № 3. s. 363-367.
  40. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Мусаева Р.Л., Велиев С.А., Гасымов В.А. Исследование характера взаимодействия в тройной системе Ca-In-Te // *X Международное Курнаковское совещание по физико-химическому анализу. Сборник трудов. Самара. 1-5 июля 2013*. С.105-107.
  41. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Алиев О.Б., Касымлы Ф.Э. Получение твердых растворов на основе $(\text{CaIn}_2\text{Se}_4)_{1-x}\text{CaSe}_x$ как фоточувствительный материал. *Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cü ildönümünə həsr olunmuş doktorant, magistr və gənc tədqiqatçıların „Kimyanın aktual problemləri” VII Respublika Elmi Konfransının materialları 2-3 may BDU*. Bakı. 2013. s.152-153.

42. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Мехтиева С.А., Сулейманова М.Г. Физико–химическое исследование тройной системы CaTe-In-Te и построение проекции поверхности ликвидуса // Сборник материалов конференции Фундаментальные и прикладные аспекты новых высокоэффективных материалов. Воронеж. 29 октября. 2013. с.183-184
43. Əliyev O.Ə., İlyashlı T.M., Yaqubov N.İ. Təbii Qeyri-Üzvi Birləşmələr kimyası dərslük. Bakı 2014. 215 s.
44. Yaqubov Y.N., Əliyev İ.İ., İsmayılov F.İ. CaIn₂-CaTe sisteminin faza diaqramı Az.Kimya jurnalı. 2014. № 1. s. 70-74.
45. Yaqubov N.İ. Əliyev İ.İ. Ca₃In-CaTe sisteminin faza diaqramı BDU Xəbərləri. 2014. № 3. s.18-23.
46. Yaqubov N.İ., Əliyev İ.İ., Babanlı K.N., Şahbazov M.H. Te-CaTe sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri. Müasir biologiya və kimyanın aktual problemləri Elmi-praktik konfransı. Məqalə toplusu. Gəncə. 12-13 may. 2014. s.32-35.
47. Гафланова Е.А., Ягубов Н.И., Алиев О.А. «Взаимодействие в системе CaTe- InTe. // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının materialları Sumqayıt Dövlət Universiteti 2014.s.106.
48. Ягубов Н.И., Гафланова Е.А., Кулиева Н.У. Электрофизические и оптические свойства соединений типа A^{II}B₂^{III}C₄^{IV} // Кинетика и механизм кристаллизации. Иваново, Россия. 24-27 июня. 2014. с. 180-181.
49. Yagubov N.I., Aliyev I.I., Veliyev C.A., Ali Riza KUL Likvidu Surface Projection for the CaTe-In-Te Quasi-ternary sistem // Jurnal of Allous and Compound. 2015. p.1-6.
50. Əliyev İ.İ., Yaqubov N.İ., Əliyev F.H., Şahbazov M.H., Əliağayeva Z.T. CaGa₂Se₄-GaSe sistemində faza tarazlığı // Konfrans Ümummilli lider Heydər Əliyevin 92-ci ildönümünə həsr olunub. Müasir biologiya və kimyanın aktual problemləri Elmi-praktik konfransı. Məqalə toplusu. Gəncə. 5-6 may. 2015.s.10-13.
51. Yaqubov N.İ., AGaX₂(A=Ca,Sr,Ba; X=S,Se) birləşmələrinin sintezi və bəzi fiziki-kimyəvi xassələrinin tədqiqi //Kimya Problemləri jurnalı. . 2015(13). №3, s.323-326
52. Ягубов Н.И., Алиев О.А. «Фазовые равновесия и системе GaSe-CaSe.//Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş doktorant və magistr elmi konfransının materialları BDU, Bakı.2015.s.110.

53. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Мамедова Н.А., Бадалли И.Ф. Фазовое равновесие в системе GaSe-CaSe //Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований (Москва «Академия естествознания»). 2015. № 3. с.18-22.
54. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Бабанли К.Н., Алиев О.А., Рагимова В.М. Физико-химические и физические свойства сплавов Системы InSe-CaIn₂Se₄//Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований (Москва «Академия естествознания»). 2015. № 5. с.262-265.
55. Imir Aliyev Nagi Yaqubov, Ogtay Aliyev, Seyran Veliyev., Investigation of the internal incision in ternary Ca-In-Te system //Science and Education Studies, 2015, № 2. (16) (July-December). Volume III. “Stanford University Press”, 2015. - 807 p.763-771 e-mail: iadces.agency@gmail.com www.iadces.com
56. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Тагиев С.И., Новрузова Ф.А. Физико-химическое исследование системы CaGa₂Se₄- GaSe// Неоргн. материлы. 2016.т.51. № 4, с.392-395.
57. Ягубов Н.И. Исследование внутренних разрезов в квазитройной системе CaSe-Ga-Se //Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований (Москва «Академия естествознания»). 2015. № 8. часть 3, с.900-912
58. Yaqubov N.İ. CaTe-Ca₃In-CaIn kvaziüçlü sistemin likvidus səthinin proyeksiyası, //Kimya Problemləri jurnalı. 2016 №1, s. 94-104.
59. Ягубов Н.И., Ильслы Т.М., Алиев О.А., Гусейнова Х.А. Электрофизические свойства соединений типа CaGa₂Se₄ и CaIn₂Se₄// Wschonioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal, Poland) Chemia #6, 2016, p.125-130.
60. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Ильслы Т.М., Алиев О.А., Гусейнова Х.А. Химические взаимодействия в системе CaGaSe₂-CaGa₂Se₄// Мультидисциплинарный научный журнал “, Архивариус, г.Киев-2016, с.18-23.
61. Пашаева А.К., Ягубов Н.И., Гусейнова Э.А. Некоторые физико-химические свойства соединений CaGa₂Te₄,SrGa₂Te₄,BaGa₂Te₄// Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş doktorant və magistr elmi konferansının materialları . BDU, Bakı.2016.s.24-25
62. Ягубов Н.И., Алиев И.И.,Ильслы Т.М., Алиев О.А., Гусейнова Х.А., Пашаева А.К., Исследование в системе Te-CaGa₂Te₄//ж. Современный ученый, №2, 2016, с.34-38, Россия, г. Белгород.

63. Гусейнова Г.А., Ягубов Н.И., Ильяслы Т.М., Алиев О.А. Исследование в системе YbTe-InTe //ж.Научный альманах,(Science almanac)2016. №5-3(19), с.384-388. Россия, г.Тамбов.
64. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Алиев О.А. "Кинетика и механизм кристаллизации." г. Иваново, Россия, 18-20. сентябрь 2016 , с. -181
65. Yagubov N.I., Aliyev I.I. Aliyev O.A Investigation in GaSe-CaGa₄Se₇ system//Eastern-European Scientific Journal. Düsseldorf (Germany), 2016 , №6, p. 25-30.
66. Yagubov N.I., Aliyev I.I. Yagubov N.I., Velicanova L.A. Pirverdiyeva N.R. Electro-physical properties of the compounds CaInSe₂ (Te₂) and CaGaSe₂(Te₂) //EUROPEAN RESEARCH European Research: Innovation in Science, Education and Technology.London. United Kingdom. 29.10.2016, p.88-93.
67. Yagubov N.I., Aliyev I.I., Aliyev O. A. Investigation GaTe-CaTe system //J.Chemical Senses, Oxford University Press, 2016, Vol. 41, Num. 9. P. 11-16
68. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Мамедова С.Г. Electric-physical properties of chemical compounds such as CaGa₂Te₄ and CaGa₄Te₇// МНП журнал "Scientia. Химия."(Научное Содружество), Москва,2016, №3, с.24-28.
69. Yagubov N.I., Aliyev I.I., İlyaslı T.M., Hüseyinov Ə.A. Fotohəssas material // AzPatent № a 20150139, Bakı, 2016, 70.
70. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Ильяслы Т.М., Алиев О.А. Получение, свойства соединения CaGa₂(In₂)Se₄(Te₄) и твердых растворов на их основе. //XII Международная научно-практическая конференция Достижения и проблемы современной науки. 7.10.2016, с.125-130 г.Санкт-Петербург.
71. Ягубов Н.И., Алиев К.Г. Велиджанова Л.А., Пирвердиева Н.Р. Получение и электрофизическое свойства твердых растворов (In₂Se₃)_{1-x}(CaSe)_x //XXV Международная научно-практическая конференция "Роль науки в развития социума: теоретические и практические аспекты" с.10-14, Россия, г.Екатеринбург, 04.11.2016.
72. Yagubov N.I., Velicanova L. A. Pirverdiyeva N. R. Electro-physical properties of the compounds CaInSe₂ (Te₂) and CaGaSe₂(Te₂) //EUROPEAN RESEARCH Innovation in Science, Education and Technology",London. United Kingdom. 29.10.2016.p.88-93.
73. Yagubov N.I., Mamedova L.A., Bagiyeva M.R.//A method for producing high chastity calsium selenite. European Science, №12(22),

- 2016.p.7-10 London.United Kingdom [http//scientific-publication.com](http://scientific-publication.com).
74. Yagubov N.I., Aliyev I.I., İlyaslı T.M.,Heyderov B.A. Preparation and properties of the solid solutions $(\text{CaIn}_2\text{Se}_4(\text{Te}_4))_{1-x}(\text{CaSe}(\text{Te}))_x$. Quarterly Journal of Mechanics and Applied Mathematics, Oxford University Press, 2016, Vol. 42, Num. 10. P. 111-123.
75. Yagubov N.I., Aliyev I.I., İlyaslı T.M,Huseynova H.A.“Investigation in $\text{CaGaSe}_2\text{-Ga}$ system”// "Global Science and Innovation" Chicago, USA, 2017. p.88-92 usconf.com@gmail.com
76. Ягубов Н.И., Алиев И.И., Ильяслы Т.М., //Исследование в системе. Ga-CaGaSe_2 . Konfrans Ümummilli lider Heydər Əliyevin 94-ci ildönümünə həsr olunub. Müasir biologiya və kimyanın aktual problemləri Elmi-praktik konfransı. Gəncə. 5-6 may. 2017.s.28-30.
77. Yagubov N.I., Aliyev I.I., İlyaslı T.M, Huseynova H.A //«EUROPEAN . RESEARCH»"European Research: ,London. United Kingdom. №3(26) 2017.p. 7-11.
78. Yagubov N.I., Aliyev I.I.,AliyevO.A.Cafarova E.K.//Investigation in $\text{CaGaTe}_2\text{-CaGa}_2\text{Te}_4$ system.j. // Scientific discussion//. Praha, Czech Republic. Vol1, №4(4) 2017. 14-19.
79. ЯгубовН.И., ИльяслыТ.М., Велиджанова Л.А. //Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş doktorant və magistr elmi konfransının materialları. BDU, Bakı. 2017. s.24-25

Ягубов Наги Ибрагим оглы
Физико-химические основы фазообразования в тройных системах
Ca-Ga(In)-Se(Te) и свойства полученных фаз

Резюме

Диссертационная работа посвящена созданию физико-химических основ получения тройных фаз и твердых растворов на основе халькогенидов кальция, галлия и индия. На основе данных вышеуказанных разрезов и бинарных систем построена проекция поверхности ликвидуса тройной системы CaSe-Ga-Se. В тройной системе протекает 42 химических реакций и система ограничивается 9 полями первичной кристаллизации фаз. Далее определены невариантные равновесия системы, отвечающие 5 тройным эвтектическим и 5 тройным перитектическим точкам.

Для выяснения характера химического взаимодействия в тройной системе CaSe-Ga-Se изучены 8 квазибинарных разрезов и построены их фазовые диаграммы. Установлено протекание 48 химических реакций, а также определены границы 12 полей первичной кристаллизации фаз и уточнены координаты моно- и невариантных точек.

Построена проекция поверхности ликвидуса тройной системы Ca-Ga-Se. В системе наблюдается протекание 67 химических реакций и имеются 15 полей первичной кристаллизации фаз. Следует отметить, что невариантным равновесиям системы соответствуют 5 тройных эвтектических и 6 тройных перитектических точек.

Для построения проекции поверхности ликвидуса тройной системы Ca-Ga-Se изучены 8 квазибинарных и два неквазибинарных разрезов. В данной системе обнаружено протекание 75 химических реакций и границы 18 полей первичной кристаллизации фаз.

В целом в тройной системе Ca-Ga(In)-Se(Te) фазовые равновесия изучены полностью и построены T-x-y диаграммы состояния и это составляет научную основу выбора условий в разработке методов синтеза тройных полупроводниковых фаз данного состава.

В исследуемых системах получены соединения состава: CaGaSe₂, CaGaTe, CaGa₂Se₄, CaGa₂Te₄, CaGa₄Se₇, CaGa₄Te₇, CaIn₂Te₂, CaIn₂Se₂, CaIn₂Se₄, CaIn₄Se₇, CaIn₂Te₄ и установлен характер их плавления.

Таким образом на основе результатов рентгенографического анализа установлены кристаллические типы указанных соединений и произведен расчет параметров решетки. На основе фазовых диаграмм разработаны технологически оптимальные условия халькогаллатов, халькоиндатов и получения их монокристаллов.

Исследовано спектральное распределение фототока твердых растворов (CaIn₂Se₄)_{1-x}(CaSe)_x и (CaIn₂Te₄)_{1-x}(CaTe)_x, X=0,01 ; 0,02 ; 0,03. Установлено, что они проявляют высокую фоточувствительность в спектральной области 0,45-0,70 мкм и 0,70-1,20 мкм соответственно и рекомендуются в качестве фоторезистивных датчиков измерительных приборов.

Yagubov Nagi Ibrahim oglu
Physicochemical bases of formation of phases in ternary systems
Ca-Ga (In) -Se (Te) and the properties of the phases
Summary

The thesis is devoted to the creation of physical-chemical foundations of ternary phases and solid solutions based on semiconductor halkogenidov promising class of compounds, calcium, gallium and indium ..

On the basis of data on the above sections based on the data of binary systems constructed projection of the liquidus surface of the ternary system CaSe-Ga-Se. In the ternary system takes 44 chemical reactions. In the ternary system CaSe-Ga-Se has 9 fields of primary crystallization of the individual phases. Defined invariant points 5 ternary eutectic and peritectic 5 triple.

For vvasneniya nature of chemical interaction in the ternary system SaTe-Ga-Te been studied 8 kvazibinaryh section and built their phase diagrams. In the ternary system 50 proceeds chemical reactions. Opredelnie border 12 fields of primary crystallization of the individual phases and refined coordinates of mono and invariant points.

Built projection of the liquidus surface of the ternary system Ca-In-Se. In the ternary system ustanoleno 73 chemical reactions. In the ternary system Ca-In-Se there are 15 fields of primary crystallization of the individual phases. Defined invariant points 5 and 6 of ternary eutectic ternary peritectic.

To construct the projection of the liquidus surface of the ternary system Ca-In-Te been studied 8 kvazibinaryh and two nekvazibinaryh cut. In the ternary system ustanoleno 75 chemical reactions. The boundaries of the 18 fields of primary crystallization of the individual phases.

In general, the ternary system Ca-Ga (In)-Se(Te) phase equilibria studied thoroughly and built the T-x-y diagram of state and it is the scientific basis for the choice of conditions in the development of methods for the synthesis of ternary semiconducting phase of the composition.

The systems studied were obtained compound of composition: CaGaSe₂, CaGaTe₂, CaGa₂Se₄, CaGa₂Te₄, CaGa₄Se₇, CaGa₄Te₇, CaInSe₂, CaInTe₂, CaIn₂Se₄, CaIn₄Se₇ və CaIn₂Te₄ installed and the nature of their melting. On the basis of X-ray crystal analysis established types of the compounds and calculations of the lattice parameters. On the basis of the phase diagrams developed technological optimal conditions halkogallatov and halkoindatov and obtain their monokritallov.

The spectral distribution of photocurrent solid solutions (CaIn₂Se₄)_{1-x}(CaSe)_x and (CaIn₂Te₄)_{1-x}(CaTe)_x x = 0,01; 0,02; 0,03 found that they exhibit a high photosensitivity in the spectral range 0,45-0,70 m and 0,70-1,20 microns respectively, are recommended as a photoresist sensor instrumentation.

На правах рукописи

Наги Ибрагим оглы Ягубов

Физико-химических основ фазообразования в тройных системах
Са-Ga(In)-Se(Te) и свойства полученных фаз

2303.01- Неорганическая химия

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертация на соискание ученой
степени доктора наук по химию

Баку - 2017

Kağız formatı 60x84 1/16.Sayı 100.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı, AZ 1148, Z.Xəlilov, 23.